№ 5658

II 1719

ГОДИШНИКЪ НА СВОБОДНИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ ЗА 1937 г.
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ LIBRE POUR 1937

Проф. С. С. Бобчевъ

НОВИ ПРИНОСИ И ОСВѢТЛЕНИЯ ЗА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Prof. S. S. Bobtchev

NOUVELLES CONTRIBUTIONS ET ECLAIRCISSEMENTS CONCERNANT LA RENAISSANCE BULGARE

СВОБОДЕНЪ УНИВЕРСИТЕТЪ
БИБЛИОТЕКА
СОФИЯ

СОФИЯ
1937

Нови приноси и освѣтления за българското възраждане.

Обща бележка.

За възраждането на българския народъ е писано и се пише не малко. Посочватъ се лични и колективни чинители, които сѫ послужили като инициатори или поборници на това възраждане. Изтъкватъ се и събития, които отблизу или отдалечъ сѫ играли известна роля при самото начало на възраждането и които сѫ спирали или ускорявали процеса на развоя му. Все пакъ, струва ми се, оставатъ подъ въпросъ редица моменти, които не сѫ засегнати достатъчно отъ фактическа страна, нито пъкъ сѫ освѣтлени напълно и досущъ исторически вѣрно.

Нашитѣ културни историци и видни публицисти още не сѫ се съгласили по единъ положителенъ начинъ върху момента, отъ който трѣбва да се смѣта, че почва нашето възраждане. Едни посочватъ историята на великия хилендарски монахъ, Паисий, като безспоренъ моментъ, отъ настѫпването на който блѣсва и първата зора на народното свестяване, осъзнаване, пробуждане и, следователно, възраждане. Славянобългарската история на отца Паисия за тѣхъ е онази първична блага весть, която разнасяна и преписвана надлъжъ и наширъ въ разни кѫтове на българската земя, дава тласъкъ, който вече кара безспирно колесницата на възраждането. Други, обаче, безъ да отричатъ значението на Отецъ-Паисиевата история, напомнятъ за предходници и книжовни творения, които сѫ приготвили вече, повече или по-малко, почвата за голѣмото чудо на събуждането отъ дълбокия летаргически сънь, силно обхваналъ всички слоеве на българския народъ и въ села, и въ паланки и въ градове. Тѣ напомнятъ именно дамаскинаритѣ и самитѣ дамаскини, играли толкозъ важна роля презъ цѣли десетки години, които предхождатъ голѣмото дѣло на славния хилендарецъ. Между друго тѣ напомнятъ още и отца Йосифа Брадати, рилски монахъ и дългогодишенъ игуменъ на Светата Обитель на отца Ивана Рилски. Тѣ изтъкватъ останалитѣ проповеди и поучения на отца Йосифа, съ които той е обикалялъ села и градове, будилъ е съ тѣхъ заспалитѣ и задрѣмалитѣ, изобличавалъ е нехайнитѣ и незачитащитѣ своя родъ и езикъ, далечнитѣ предания на старината и ги е призовавалъ къмъ свѣстяване и събуждане.

Нѣма още едно пълно съгласие върху значението и броя на разнитѣ будители, които сѫ подйели дѣлото на Отца Паисия, водили сѫ го, крепили сѫ го, засилвали сѫ го и сѫ го предавали на други приемници — смѣли, бодри, много пѫти буйни борци и глашатаи на великото и спасително народностно дѣло. Едни уголѣмяватъ този брой и съ по-дребни и не толкозъ изпъкнали поборници, други стѣсняватъ този крѫгъ на дейци, като се задоволяватъ съ най-много заслужилитѣ и проявили силно влияние за дѣлото.

Не сѫ съгласни нашитѣ културисторици и върху самитѣ събития отъ домашенъ или външенъ и международенъ характеръ, които сѫ въздействували, въ една или друга насока, на народното събуждане, свѣстяване и духовно възраждане. На нѣкои по-малки събития едни отдаватъ голѣмо значение, когато намаляватъ голѣмата роля на други вѫтрешни и външни нормални или извънредни и неочаквани, много пѫти потресни, събития.

На французката революция (1789) нѣкои отдаватъ, каточе ли значение на много важна изходна точка въ народностното възраждане на България. Между това тѣ не споменаватъ или споменаватъ излека за Наполеоновитѣ войни въ продължение на цѣли 15 и повече години, войни, които разклатиха цѣла Европа и засегнаха Балканския полуостровъ. Самъ Наполеонъ и неговитѣ малки и голѣми полководци, бѣха носители на идеята за народноститѣ и тѣхното право на сѫществувание.

Австро-турскитѣ и руско-турскитѣ войни не сѫ напълно освѣтени като чинители, извикващи сътресения въ българската земя, а главно онѣзи изселвания и преселвания, които имаха въ началото отрицателно значение, но които заключаваха въ себе си ядка на бѫдащи културни прояви, много полезни за българския народъ.

Нѣкои отдаватъ голѣмо значение на католишката пропаганда, въобще на деятелностьта още отъ ранни вѣкове (XVI и XVII) на папскитѣ мисии и мисионери въ страната, като посочватъ на голѣми личности, играли важна роля въ най-раннитѣ революционни движения у насъ.

Отъ вѫтрешнитѣ обществени явления, играли толкозъ важна роля въ първоначалнитѣ моменти на възраждането, едни се спиратъ върху центробѣжнитѣ похвати на турски провинциялни управници и аени (Пазвантоолу, Бушатлията Махмудъ паша, Янинския Али паша Тепеделенъ и др.), като не засѣгатъ или пъкъ слабо засѣгатъ кърджалийскитѣ времена и пропущатъ голѣмото значение на хайдутитѣ и хайдушкитѣ чети у насъ. презъ всичко време на XVIII и тритѣ четвърти отъ XIX столѣтие. Би могло да се каже, че не е изтъкната въ достатъчна степень будителската и възродителската служба на свещената по преданията си задруга, на народни първенци, учители, търговци, еснафи, нито пъкъ извънредно голѣмата роля, която сж играли калугери и мънастири, особено калугеритѣ, тъй наричани таксидиоти.

Нѣмамъ никакъ домогването да изтъквамъ тукъ, въ тази моя студия нѣща, които биха промѣнили основно хода на издирванията и на изложенията на нашитѣ културисторици. Но мамя се съ надеждата, че тѣзи мои приноси и освѣтления биха могли да подсетятъ специалиститѣ, за да внесатъ въ своитѣ хубави работи нѣкои поправки, подчертавания и оточнявания, на които досега малко се е обрѫщало внимание. Съ тази надежда пристжпвамъ къмъ настоящата моя студия, писана главно по познати менъ първоизточници и попълнена съ нѣкои отъ моитѣ лични спомени, които съмъ преживѣлъ и на които съмъ билъ или непосрѣдственъ наблюдатель, или слушатель, който е записвалъ не само видено, но и чуто.

I

Положението на българския народъ следъ завоеванията на османцитѣ

Османското владичество, въдворено въ България (1393—1396) не бѣше единственото иго, връхлетѣло българския народъ. То бѣ придружено и отъ друго едно владичество, това на цариградската Патриархия, което азъ ще нарека съ условното разбиране на термина иго на Фенеръ — гръцкиятъ кварталъ въ Цариградъ, дето се намѣрва Патриархията и дето сж живѣли винаги заможни и влиятелни частни и служебни лица, гръцки патриоти, голѣми радетели за елинизма и неговото ширене навсѣкжде въ Балканския полуостровъ. Българската рая бѣше станала таквазъ и като духовно паство на патриарха.

Съ ловкость и разни ухищрения цариградскиятъ гръцки патриархъ бѣше успѣлъ, веднага следъ падането на търновското царство (1393), да настани свои митрополити вмѣсто напусналитѣ български епархии наши родни духовни архиереи. Съ ухищрения Фенеръ бѣше успѣлъ, още при царуването на видинския български царь Ивана Срацимира (Страшимира), да настани свои духовни представители — владици, като по този начинъ удовлетворяваше една прищѣвка на Срацимира да не е подъ власть на Търновския патриархъ.

Следъ завоеванието на Цариградъ отъ Мохамеда II Ел-Фатихъ (1453), този последниятъ, откакъ заповѣда обѣсването на дотогавашния гръцки патриархъ назначи за вселенски патриархъ гърка Генадия VI, като го сматряше за свой вѣрноподанникъ. Той го надари съ beратъ и съ този beратъ (ферманъ) го прогласи не само за духовенъ началникъ на всичкитѣ православни въ отоманската империя християни, но му даде и привилегии по гражданското ведомство, а именно: да сѫди, да управлява, да ръководи общинскитѣ и други подобни дѣла на цѣлия румски народъ (рум-миллети). Подъ рум-милети (ромейски народъ) се разбираха всички православни християни въ Империята. Въ тази категория влѣзоха и всички българи, които се намираха въ епархиитѣ, станали сега подведомствени на патриарха и обитавани отъ български населения.

Презъ течение на първитѣ два вѣка положението на българския народъ не бѣше тъй тежко, защото нито данъцитѣ, нито отношенията на поробителя къмъ раята бѣха жестоки. Народътъ продължаваше да си живѣе, повече или по-малко, автономно въ своята задруга (голѣма челядь), въ своята община и въ своята околия, дето стареитѣ-първенци — челядни и общински — управляваха, сѫдѣха, редѣха и даже единъ видъ законополагаха, като имаха за това мълчаливото одобрение на османската власть. Имаше и много надарени съ привилегии лица, воеводи и други първенци, които сѫщо така служеха като защитници и покровители на своитѣ сънародници.

По-късно, обаче, гръцкиятъ патриархъ и неговитѣ приближени отъ Фенеръ почнаха да проявяватъ крайно опасни намѣрения и действия въ българскитѣ епархии. Епископски и митрополитски катедри се продаваха скѫпо и прескѫпо отъ Патриарха съ наддаване и появилитѣ се въ българскитѣ епархии гръцки архиереи не се стѣсняваха да налагатъ най-тежки и насила събирани даждия и берии, за да могатъ да си изплащатъ дълговетѣ къмъ Фенеръ. Това бѣше на първо време. Още по-късно въ 17 и 18 столѣтия въ срѣдитѣ около Фенеръ поникна и постепенно се засили така наречената мегали идея, на която дълбокиятъ и таенъ смисълъ бѣше стремежа за евентуално възкръсване на изгубената Византийска империя. Най-напредъ, не твърде открито, дадоха се наставления щото въ всички български епархии да се започне и шири една дейность, на която крайната цель бѣше елинизацията (ромеизацията) на Полуострова. Почна се съ преследването на славянското богослужение въ черковитѣ, а въ много мѣста то се изхвърляше безцеремонно и се налагаше гръцко богослужение съ гръцки служители въ черква. Преследваше се навсѣкжде, дето можеше, българскиятъ езикъ, българската народность, българската книга, опитаха се, чрезъ туна-беда — разни клеветнически доноси — да обезсилятъ, или даже да унищожатъ, влиятелнитѣ първенци на българския народъ, които не се поддаваха на гъркоманство; унищожаваха се български богослужебни книги, изгаряха се стари български рѫкописи, свещени и други книги, натрапваше се гръцкия езикъ като благороденъ и всички, които го възприемаха, бѣха облагодетелствувани отъ духовната власть и добре препоръчвани и защищавани предъ органитѣ на османската власть. За разпространението на гръцкия езикъ отваряха се училища навсѣкжде, дето бѣше нуждно това споредъ Фенеръ и по този начинъ много български градове и паланки се снабдяваха съ гръцки учители и черковни служители.

Разрушителната и убийствена работа на Фенеръ нанасяше постоянни победи и той се готвѣше да тържествува. Още малко, си мислѣше той, и finis Bulgariae.

Отецъ Паисий, съвременикъ и свидетель на действителностьта, въ своята История Славеноболгарская дава нѣколко много ценни сведения за живота и поведението на гръцкото висше духовенство въ българскитѣ епархии. Като разправя за обсебването на българскитѣ епархии следъ падането на Търновското царство и като подчертава, че гръцкитѣ владици „не радатъ отнюдъ за български школи или учение, но обращаютъ все на гречески язъикъ и за свое ученіе и язъикъ слабо брежатъ. Тая вина Болгаромъ отъ греческая духовная власть приходитъ и много насиліе неправедно терпатъ во сія времена“.

И тѣзи показания на Отца Паисия ставатъ за едно време, когато гръцкиятъ патриархъ Самуилъ, следъ много несполучливи опити на негови предходници, успѣза да види осжщественъ и единъ други ромейски блѣнъ, именно унищожението на Охридската архиепископия (1767) (бивша патриархия), както и на Ипекската патриархия (1765). Наистина, Охридската архиепископия по сжщество отдавна бѣ престанала да бжде българска, но все пакъ формално и юридически тя представляваше едно право, едно предание и най-малко единъ символъ за българщината въ тѣзи области — села, паланки и градове — и епархии, намѣрващи се въ ведомството на Охрида. Нека се прибави, че следъ този актъ на унищожение, чрезъ султански ферманъ, на Охридската архиепископия, се започва систематическото и най-интензивно погърчване на българскитѣ епархии и въвеждането навсѣкжде, гдето е било възможно, или, по-право, гдето е трѣбвало, на гръцкия езикъ, чрезъ новоосновани голѣма редица гръцки училища, нѣкои отъ които сж били пълни гимназии и прогимназии. Знае се, че таквизъ е имало по едно време около 40 въ разни главни градове на България, Тракия, и Македония и че въ тѣхъ се е претопявалъ не много мжчно подмамения български елементъ, ставалъ така сжщо новъ апостолъ на елинизация.

Изглежда, че той е ималъ единъ ревностенъ ученикъ и до известна степень продължатель въ лицето на йеросхимонаха Спиридонъ, който е написалъ „История о българпросто „Софроние“. Така е станала позната тя навсѣкжде низъ българско.

Но да приведемъ и едно друго, съвършенно безпристрастно свидетелство, което заемаме отъ най-искрения и простодушенъ разказъ на единъ добъръ православенъ християнинъ, преданъ на черквата и уважаващъ, преди да го познае, висшето гръцко православно духовенство, както и гръцкия патриархъ. Думата ни е за руския московски свещеникъ Иоанъ Лукьяновъ, който, проникванъ отъ благочестиви чувства, тръгва за Иерусалимъ (1702-3) и минавайки презъ Цариградъ, се спира тамъ за нѣкой день, но като не познавалъ никого, той подирва убѣжище въ гръцката патриархия (Вж. Съчинения на Маринъ Дриновъ т. 1. стр. 125 и сл. Дриновъ заема разказа отъ „Путешествіе въ Святую Землю священника Лукьянова, напечатано въ Рускій Архивъ 1863 г.“).

Придружаванъ отъ единъ толмачъ (преводачъ) отецъ Лукьяновъ се явява предъ патриарха и описва своето тежко положение, та моли да му се даде убѣжище въ нѣкой отъ мѣстнитѣ метоси. Патриархътъ, обаче, попиталъ: „А дарове той донесе ли? Ако има дарове, ще има и келия“. Това слисало отца Лукьянова и той пожелалъ въ Цариградъ и по-късно въ Иерусалимъ, да узнае положението на висшето гръцко духовенство, което въ Москва и въ цѣла Русия се посрѣща съ разтворени обятия и на всички гръцки, малки и голѣми, духовни служители, не само даватъ даромъ гостоприемство, но ги обсипватъ съ милостини, съ пари, съ черковни одежди, и пр. и пр. И отецъ Лукьяновъ билъ ужасенъ отъ сведенията, които му били дадени отъ незаинтересовани лица въобще за гръцкото духовенство. „Гръцкиятъ патриархъ дава църквитѣ подъ наемъ, като взема за всѣкоя по двеста или по сто и петдесеть талера въ годината. Всѣка година той прави переторжка (мезатъ) за църквитѣ и който наддаде за нѣкоя църква, макаръ би ще и два талера, нему я и отстжпя.— Тамъ митрополитъ митрополита сваля: заплати ли нѣкой повече патриарху за нѣкоя епархия, взема я; това му е разправата. — Такива сж гърцитѣ; тѣ позле и отъ турцитѣ постжпятъ, като търгуватъ съ църквитѣ божии“.

Отецъ Лукьяновъ привежда още нѣколко сведения за непристойното, нехристиянско държане на патриарха и синодалнитѣ старци въ самия Синодъ и, освенъ това, поменава за тѣхнитѣ безнравствени и мръсни дѣла, които и самъ Дриновъ се отказва да превежда на български.

И казаното до тукъ стига за да се има една малка представа за морала, за поведението, за характеристиката въобще на висшето, наложено въ България, гръцко духовенство и на Фенеръ.

Окаяното положение на българския народъ подъ фанариотското иго е било забелѣзано и отъ голѣмъ брой пжтешественици, отъ които ние ще поменемъ тукъ само имената на нѣмския пжтешественикъ Герлахъ, на маджарина Каницъ, и на руския ученъ, историкъ и филологъ Григоровичъ, който е пропжтувалъ презъ България и е дошълъ въ Македония до Охрида (1845).

Не мога да не приведа характернитѣ думи на Ф. Каницъ, по предмета: „Нищо не представлява такъвъ голѣмъ контрастъ както поразителната бедность на турскитѣ имами (духовници), която достига почти до нищета и богатството на гръцкитѣ владици, съединено съ невиденъ разкошъ. Малко турски паши сж могли да съперничатъ съ тѣхъ по пищната обстановка. Но де сж черковнитѣ имоти и капитали, отъ които гръцкото духовенство получава тѣзи грамадни приходи?— ще попита нѣкой. Напусто ще се чака отговоръ, макаръ и да има единъ неизчерпаемъ източникъ на доходи за гръцкото духовенство, той не е енориитѣ и мънастиритѣ, не, — неговото име е злочестия български народъ. Отъ Фенеръ се пращало всичкото духовенство въ България. Фенеръ, гръцки кварталъ въ Цариградъ, въ който сякашъ сж се слѣли всички гръцки пороци съ азиятско-турскитѣ обичаи и нрави, пущалъ отъ стѣнитѣ си тия духовни търговци, които прекупували всички епископства въ България. За да се получи епископско мѣсто, не се изисквало нито висока интелигентность, нито особно благочестие или други качества, каквито сме свикнали да виждаме въ висшитѣ духовни сановници, нито зрѣла възрасть или особни заслуги къмъ черквата, не: епископскитѣ мѣста се давали на тогози, който давалъ повече пари . . . За да върнатъ сумата, която плащали на патриарха, гръцкитѣ владици отъ своя страна продавали свещеническитѣ мѣста въ епархиитѣ си. И тъй въ България злоупотрѣбявали съ духовнитѣ длъжности сжщо така, както и въ Цариградъ. Който давалъ повече, той добивалъ епархия. Нѣкои заможни свещеници купували по двайсеть енории и после ги препродавали съ чудовищни проценти. По тоя начинъ българската рая била предметъ на търговия и откупъ за висшето гръцко духовенство, което наистина станало нейния зълъ гений.“

За отзивитѣ на Герлахъ и Григоровичъ по-долу.

II

Влошаване на положението и неговитѣ причини

Първитѣ вѣкове на османското владичество не приведоха до много тежко положение културното и стопанско състояние на българитѣ. Наистина тѣ бѣха рая, а османецътъ ага. Въобще българитѣ се смѣтаха за победени, а агата за победитель и господарь. Но османецътъ бѣше вече помирѐнъ съ мисъльта, че трѣбва да се държи колкото се може повече меко, снизходително, търпимо къмъ уредбитѣ, по които бѣше живѣлъ българскиятъ народъ. Нѣщо повече. Османецътъ бѣше възприелъ голѣма часть отъ тѣзи уредби, а сжщо така въ известно време той бѣше приелъ въ своята държавна канцелария и българскиятъ езикъ.

Въ всѣки случай дума за обезбългаряване на народа ни отъ страна на османеца не може и да става въ първитѣ вѣкове на османското владичество. Цѣла редица категории население бѣха запазили своитѣ стари и добили нѣкои нови привилегии. Нека поменемъ, безъ да влизаме въ подробности войницитѣ или войниганитѣ, дервентчиитѣ, пазачи на планински проходи, соколаритѣ и други подобни. Нека прибавимъ, че и данъцитѣ, които се събираха отъ населението, не бѣха твърде тежки, поне въ първитѣ столѣтия на османското владичество. Както харачътъ, тъй сжщо и данъцитѣ ошуръ (десетъкъ) и гюмрюкъ (мито) въ вжтрешнитѣ отношения не бѣха никакъ тежки за населението.

Ако по-късно въ края на 16, па и въ 17 и въ 18 в. става едно отегчение на вжтрешния, политически, общественъ и стопански животъ на българския рая, това бѣше извикано на първо мѣсто отъ тежкитѣ за самата държава войни съ Австрия, Русия, отчасть Венеция, Полша и пр. Положението на България — въ срѣдата на Балканския полуостровъ, — пжть, по който се отиваше за поменатитѣ войни —, бѣше една отъ тѣзи причини за отекчаване на живота и въобще на положението. Нека се прибавятъ при това и мжчнотиитѣ, които прекарваше Турция, откакъ достигна до своята апогея при Сюлеймана Великолѣпни — законодатель (1520-1566), като не само отиде оттатъкъ Дунава и Савва, ами и завладя голѣма часть отъ Унгария и Австрия съ други още владения на изтокъ, по горното течение на Дунава, но отиваше до тамъ щото да заплаши Полша и Малорусиия. Карловицкиятъ миренъ договоръ (1699), следъ известна победа надъ османцитѣ, договора въ който взеха участие членоветѣ на Свещенния съюзъ и други велики държави, имащи за задача чрезъ него да спратъ напредването на османцитѣ къмъ срѣдня и западна Европа, бѣше единъ отъ много голѣмитѣ удари, нанесени на османското владичество; неговото ширене и напредване се вече спираше; още повече се спря това ширене следъ Пожаревацкия миренъ договоръ (1718), сжщо така легналъ много тежко върху плещитѣ на османцитѣ.

Редомъ съ външнитѣ несполуки на османцитѣ, не малко стрѣснаха централната власть и вжтрешнитѣ неуредици, които идѣха откъмъ еничари, спахии-тимариоти и заими-феодални (ленни) владетели, стремежитѣ на управницитѣ по крайнинитѣ

(Пазвантоолу Махмудъ паша Бушатлж и Янинския Тепеделенъ Али паша), безъ да говоримъ за подобнитѣ сепаратизми и партикюларизми въ Мала Азия, Сирия, Арабия и Египетъ.

Най-голѣмо, обаче, нещастие за мирното и спокойно развитие на живота на османската държава бѣха отъ една страна еничеритѣ — нѣкогашната най-голѣма опора и подпора на османцитѣ, както и появилитѣ се по-късно (края на XVIII в.) размирници кжрджалии и далии, истински бичъ не само за населението, но и за държавния редъ и управа. Та и самитѣ спахии, почнали да не бждатъ въ помощь на държавата, както съ доставянето на войска, поддържана отъ тѣхъ, тъй сжщо и съ заплащането на своитѣ опредѣлени дажби. Продаването на провинциялнитѣ длъжности, пашалъци, бейлици и пр., сжщо така не можеше да помогне достатъчно, за да се намѣри държавното съкровище колко-годе въ състояние да удоволетворява текущитѣ нужди на централната властьь. Наистина презъ известно време се появиха умни, решителни, енергични и предвидливи велики везири, каквито бѣха Амуджа-Заде-Хюсеинъ (1687) и Реджебъ-Паша (1757—1763), които бѣха каточели предтечи на по-новото време и на преобразуванията при Селима III (1761—1808) и Махмуда II (1785—1839). Наистина, поменатитѣ велики везири и други като тѣхъ направиха твърде много за замогване вжтрешната политическа, административна и стопанска мощь на Империята. Полича въ време на тѣхното везирство, че държавата може при дадени условия, при силна ржка, при безкористни и вещи ржководители да бжде замогната и засилена, особно ако се държеше независима отъ външни влияния и отъ фанатизма на улеми, софти, ходжи и пр. и пр.

Именно въ това време на политически, социаленъ и моралenъ упадъкъ на османцитѣ и на османскитѣ административни власти, българскиятъ народъ се видя въ тежко истинско робско положение. Естествено бѣше увеличението на данъцитѣ, на ангариитѣ, на насилията, на злоупотрѣбленията, които ставаха непоносими въ известни моменти и караха много населения да напущатъ селищата си, да бѣгатъ въ горитѣ като хайдути, или пъкъ да използуватъ нѣкои отъ войнитѣ съ Австрия или Русия за да се заселватъ, немили-недраги, въ Влашко, Молдова, Банатъ, Бесарабия и другаде. Въ това именно време се повтарятъ съ особна ревность и възстания, макаръ и неподготвени и въ нѣкои случаи извикани само отъ честолюбието на нѣкои авантюристи, които възстания не сполучватъ въпреки голѣмата мѣстна пожертвувателность на населенията. Таквизъ възстания могатъ да се напомнятъ само две по-главни, въ които не сж безучастни и български католишки родолюбци, безъ, обаче, да бждатъ въ услуга на римската курия.

При това влошаване на положението и на живота на българитѣ, наставатъ и тежкитѣ условия на живота наложени отъ Фенеръ съ неговата политика— мегàли идея (велика идея), която надвеси българския народъ надъ пропасть до изгубване на неговата народность, въ всѣки случай до едно значително притжпяване на народностната самосвѣсть, именно това смѣло и основателно би могло да се нарече триумфъ на Фенеръ, на елинизма и погърчването на Полуострова.

Така при тѣзи тежки за българския народъ условия за сжществуване, се появяватъ чинители, лични и колективни, изникватъ събития, които докарватъ българското събуждане, свѣстяване и възраждане. Къмъ изложение деятелностьта и ролята на тѣзи разнообразни чинители, азъ пристжпвамъ тукъ.

III

Въобще първи подвижници за българско свѣстяване и възраждане

Че славянобългарската история на Отецъ Паисия е изиграла една безспорно важна роля въ събуждането на българското народно чувство, за това нѣма никакво съмнение.

Преписитѣ на тази история, правени въ разни мѣста на българската земя, личниятъ и непосрѣдственъ зовъ на Хилендарския монахъ да се стрѣсне българинътъ, да се оттърси отъ своето нерадение за българщина, гръмоносниятъ упрекъ, че българинътъ се срамува отъ своето и тича къмъ чуждото, че забравя славното си минало, че забравя какво и той е ималъ царе, светии, владици, първенци и борци за своята народностна задача, този зовъ наистина и безспорно раздвижва, и понѣкога доста дълбоко, голѣми пластове отъ българското полузаспало въ летаргия население. „О неразумний юроде, вика отецъ Паисий, защо се срамувашъ да се наричашъ българинъ и не четешъ по своя езикъ и не говоришъ? или българитѣ не сж имали царство и господарство . . . но защо се ти неразумний срамувашъ отъ своя родъ и се влѣчешъ по чуждъ езикъ? Но, казва се, гърцитѣ сж по-мждри и политични, а българитѣ сж прости и глупави, и нѣматъ речи политични и затова, казва се, по-добре е да се пристани къмъ гърцитѣ. Но вижъ неразумний, има много народи по-мждри и по-славни отъ гърцитѣ, дали нѣкой гръкъ напуща своя езикъ и учение, и родъ като тебе, безумний, които напущашъ... Нѣмашъ никаква печалба отъ гръцката мждрость и политика. Ти, българине, не се прелъстявай, знай своя родъ и езикъ и се учи по своя езикъ; по-горе стои българската простота и незлобие“ . . . Въ тѣзи думи на великия отецъ Паисий първи пжть се изтъква народностното чувство и се прави позивъ за народностно свѣстяване не вече отъ гледище на християнство и благочестие, а просто и чисто отъ гледище на извикване, осъзнаване въ народностно и политическо отношение. Всичко това е безспорна истина, но като се признава тази истина не трѣбва да се изпуска изъ предъ очи и онова, което е подготвяно и създавано отъ предтечитѣ на отецъ Паисия Хилендарски, а това създавано никакъ не е малко и то заслужва все така да бѫде изтъкнато въ страницитѣ на историята на българското възраждане.

Ако отецъ Паисий самъ, откакъ ходи на чужбина, за да събира материяли и да изготви своята славянобългарска история, обикаля България, и следъ съставянето ѝ я разнася и дава за преписъ дето бѣше това нуждно и възможно, дамаскинаритѣ не бѣха малко служили и услужили съ своитѣ съставени по български преписи на сбирки, жития и поучения, все така разнасяни изъ цѣла България и все така обърнали внимание на жаднитѣ за българско писмо, за българска книга и черковно богослужение.

Не сѫ били малки заслугитѣ и на таквизъ, много ранни предтечи, като печатаритѣ и книжари Яковъ Трайковъ отъ София и Кара Трифонъ отъ Скопие (въ началото на XVI в.). Яковъ Трайковъ е ходилъ самъ въ Венеция, за да печата своитѣ черковни книги и духовни сбирки. А въ Венеция, както и въ Цетина е имало въ XVI в. доста добре уредени славянски печатници. Деятелностьта на тѣзи двама народни радетели и будители не е могла да не бѫде отъ особно значение: да приготвите въ онова време каквито и да било печатани книги, да ги вложите въ една, макаръ и най-скромна, книжарница, каквато е била тази на Кара-Трифонъ въ Скопие и да дадете възможность на българскитѣ духовни срѣди и други радетели на българско четмо да си доставятъ лесно тѣзи книги, всичко това е едно голѣмо подвижничество, каквото е било по-късно (въ началото на XIX в.) и отварянето на български книгопечатници въ Солунъ и въ Самоковъ.

Искритѣ, изхвръкнали изъ Рилския монастиръ, много преди историята на Отца Паисия, искри за български езикъ, българска книга, българска черковна служба, тѣзи искри много спомогнаха за създаване на почвата, на която се посѣ по-късно драгоценното семе на Паисиевата история. Отецъ Йосифъ Брадати, игуменъ за дълго време на Рилския мънастиръ (1690—1750), много преди Отца Паисия дигна знамето за една просвѣта, за едно самосъзнание на народа, за едно будене, което бѣше ценно за великото дѣло на Хилендарския монахъ. Отецъ Йосифъ Брадати, сѫщо така, както по-късно Паисий и други Паисиеви ученици обиходи много български заспали центрове, проповѣдва, учи, дава имъ преписи отъ разни славянобългарски сбирки и раздруса заспалитѣ съвести, като ги въодушевлява за борба въ полза на българщината и противъ гърцизма и гъркоманството.

Не може да се отмине съ мълчание и будителската роля за Македония на отецъ Кирилъ Пейчиновичъ (1770—1845), монахъ, който е билъ постриганъ въ Света Гора Атонъ и после е билъ монахъ въ Кичевския монастиръ Пречиста и игуменъ въ Скопския Марковски монастиръ и по-късно на Лѣшовския. Той е авторъ на много познатитѣ и разпространени въ негово време „Огледало“ (1816) и „Утѣшение“ (1840), и двете посветени на религиозно-нравствени предмети.

Не малка е заслугата и на онѣзи ранни апостоли на българското писмо и четмо, каквито бѣха българитѣ — таксидиоти на Зографския, Хилендарския, Рилския и др. монастири. Деятелностьта на тѣзи таксидиоти не е достатъчно изтъкната въ разнитѣ исторически трудове на нашитѣ културни историци, писатели и публицисти. Българитѣ — таксидиоти, които не трѣбва да се смѣсватъ съ гръцкитѣ владишки таксидиоти, бѣха ревностни монаси, голѣми родолюбци, познаващи славянобългарската книга и преданни носители на знамето на българската народность. Снабдени съ единъ видъ грамоти отъ своитѣ монастири и съ ковчегчета, съдържащи света икона и частички отъ нѣкои мощи на светецъ и богоугодникъ, тѣ отиваха въ разни български мѣста за да събиратъ, между друго, помощи за монастиритѣ, изъ които тѣ излазяха. Голѣмъ брой отъ тѣзи таксидиоти намѣрваха постоянно жилище въ метоситѣ на тѣхния респективенъ монастиръ и тамъ, въ тѣзи метоси тѣ се заседяваха по две и три и повече години, като не прекжсваха своето общуване се монастиритѣ — тѣхни патрони и постоянни мѣстожителства. Въ метоситѣ, дето се заседяваха таксидиотитѣ, въ споразумение съ мѣстнитѣ първенци, тѣ откриваха килии — нѣщо като първоначални училища. Ржководители и учители въ тѣзи килии бѣха самитѣ тѣ. И тѣ обучаваха своитѣ млади и стари ученици на славянобългарско четмо и писмо, преподаваха имъ наустница (часослова), псалтиря, светчето, евангелието и апостола. Въ тѣзи свои преподавания тѣ приготвяха черковни служители, пѣвци, четци и бждащи свещеници. Тѣ приготвяха още и добри българи, повече или по-малко грамотни, за да могатъ по този начинъ, отърсени и сподобени съ книга, не само да вършатъ полезно своитѣ домашни, търговски и други дѣла, но още и да се гордеятъ съ българската книжовность и книжовна мисъль. Тѣзи килии, следи отъ които се срѣщатъ въ много български балкански селища, още въ началото на XVIII в. бѣха предтечитѣ на сетнешнитѣ лека-полека уреждани първоначални училища, на които единъ голѣмъ прототипъ въ усъвършенствувана форма бѣше появилата се въ Габрово гимназия (1835 г.).

Въ нѣкои балкански паланки (Копривщица, Панагюрище Тетевенъ, Габрово, Трѣвна, Елена, Котелъ, Клисура, Калоферъ, Сопотъ и др.), тѣзи таксидиоти се задържаха по десетки години и проявяваха своето просвѣтно творчество.

Не е излишно да се прибави тукъ, че почва за посѣване на многоценното въ Отецъ-Паисиевата история е била приготвена още отъ едно друго събитие. Великиятъ Везиръ Мехмедъ Соколоолу (1509—1579) потурченъ херцеговинецъ, покровитель на Охридската архиепископия и на християнитѣ въобще, голѣмъ реформаторъ, е възстановилъ Ипекската патриархия, като е назначилъ за неинъ патриархъ своя братъ Макария, а тази Ипекска патриархия е имала въ своята териториялна область Скопска, Кюстендилска, Самоковска и др. нѣкои български епархии. По този начинъ въ тази область възкръсва неотдавна подтиснатото българско самосъзнание и се появяватъ, малки макаръ, искрици за едно народно събуждане, обстоятелство много важно за онова време, тъй като тѣзи искрици сѫ действували мимо и независимо отъ волята на духовнитѣ наши притѣснители отъ Фенеръ.

IV.

Влиянието на французката революция и на Наполеоновитѣ войни въ възраждането на България

Честото позоваване на влиянието на голѣмата Френска Революция (1789 г.) и на проповѣдванитѣ отъ нея идеи за свобода, равенство и братство въ познатата „Декларация за правата на човѣка и гражданина" (17 точки) не е толкозъ оправдано. Особно то не е оправдано като се откжсва отъ връзката си съ Наполеона Бонапарта, който е рожба на тази революция, но който има въ своитѣ действия, войни и завоевания, обществена, юридическа, политическа, финансова и стопанска дейность много голѣмо влияние и върху работитѣ на Балканския полуостровъ, следователно и върху българския народъ.

Войнитѣ на Бонапарта надлъжъ и наширъ въ Континента, неговото появяване къмъ Балканския полуостровъ и уреждането на кралство Иллирия, неговитѣ старания да вземе на своя страна Турция, като за това употрѣбява своя отличенъ представитель въ Царигридъ Джустинияни, подбуждането отъ негова страна на Турция да воюва съ Русия и по този начинъ намѣсата на Турция въ събитията на Европа, въ първото десетилѣтие на 19 столѣтие, — всичко това е имало своитѣ дълбоки отражения върху раздвижването на политическата мисъль въ Балканския полуостровъ.

Може да се каже, че подбужданитѣ и поддържанитѣ по този начинъ отъ Бонапарта войни на Турция съ Екатерина

Велика и Александъръ Първи, особно на Дунава и въ Молдова, на рѣка Прутъ, раздвижваха и българскитѣ души и извикваха винаги едно участие на български чети, наедно съруситѣ, минавали тогава и Дунава. Тѣзи сѫщитѣ военни стълкновения между Русия и Турция, свършващи много пѫти съ миръ, сѫ извиквали и изселвания на голѣмъ брой българи въ Влашко, Маджарско, Бесарабия и пр. А пъкъ тѣзи изселвания сѫ създавали въ Влашко и Молдова, както и въ Бесарабия, цѣли български колонии и селища, изъ срѣдата на които се появиха сѫщевременно търговци и общественици, играли по-късно една много важна роля, както ще видимъ по-долу, въ българското възраждане, особно въ първата половина на 19 столѣтие.

Идеята за народности, която се проявява, прѣко или косвено, въ френската революция и нейнитѣ поборници, поранни или по-късни, тази идея за народноститѣ собствено имаше своя истински ревностенъ носитель и приложитель въ лицето на Бонапарта.

Наполеонъ Бонапартъ самъ се препорѫчваше за носитель на революционнитѣ идеи и за разпространитель на юридическото равноправие между граждани безъ разлика на социално и професионално положение. Неговиятъ кодексъ, изработенъ още въ време на консулството, съдържа цѣла редица отъ предписания, които донасяха едно юридическо равенство между всички класове, между мѫже и жени и по този начинъ законодателно се кодифицираше както идеята на равенство въ правата на човѣка и гражданина, тъй сѫщо се закрепваше идеята за народноститѣ и тѣхнитѣ еднакви права, както трѣбваше да се сматрятъ за еднакви правата на гражданитѣ.

Наполеоновиятъ кодексъ бѣше възприетъ въ Белгия, въ Полша, гдето той се прилага цѣло столѣтие и въ Прусия, гдето бѣше измѣстенъ по-късно отъ новото тамъ законодателство. Впрочемъ той бѣше възприетъ и въ Румъния и Италия, гдето остана въ сила до скоро съ известни малки измѣнения и приспособления, извикани отъ мѣстнитѣ условия. Този Наполеоновъ кодексъ, който съдържаше гражданския законъ, сѫдоустройство, гражданско и углавно сѫдопроизводство и до днесъ е въ сила въ Франция, съ нѣкои измѣнения, наложени отъ времето. Наполеоновиятъ кодексъ свидетелствува за грамадната сила на Наполеоновия геній и въ юридическо отношение. Защото, ако и работенъ отъ комисия, това ставаше подъ неговата прѣка намѣса.

Като унищожи голѣмъ брой дребни феодални, свѣтски и духовни владения, като направи отъ около 360-тѣ малки феодални германски княжения около 40, като даде на всички дето можеше, своя строенъ кодексъ, Бонапартъ е именно, който внуши косвено и на малкитѣ народи въ крайдунавскитѣ области едно народностно осъзнаване и желание да се видятъ самостоятелни политически единици.

Именно въ този редъ на мисли би трѣбвало да се чертае и излага твърдението, че френската революция е допринесла съ своитѣ освободителни идеи много нѣщо и за българското възраждане.

V.

Следъ френската революция и Наполеона Бонапарта

Виенскиятъ конгресъ (1814—1815), който завърши като епилогъ, потреснитѣ войни и събития, въ които Наполеонъ увлѣче цѣла Европа въ коалиция противъ Франция, създаде едно, смѣтано за постоянно, прекрояване на картата на Континента. Тази карта, както се искаше на авторитѣ ѝ — на Наполеона — се смѣташе да бѫде дълговѣчна. Въ предвижданото statu-quo Австрия се ограждаше всѣкакъ и подвластнитѣ ней славянски и неславянски народности трѣбваше за винаги да понасятъ политическото иго на Виена. Европейска Турция си оставаше въ широки размѣри, като подвластнитѣ ѝ дунавски княжества, България, Гърция и пр. си оставаха нейни владения.

Не трая, обаче, дълго време творението на Виенския конгресъ. Белгия, която бѣше присъединена къмъ Холандия, намѣри възможность (1830) съ единъ воененъ превратъ да се отскубне отъ подчиненостьта си и да заживѣе самостоятеленъ животъ, тъй като нейната политическа и културна свобода не търпѣха подчиняване на другоезична и съ друго вѣроизповѣдание власть и неотговаряща на нейнитѣ стремежи култура.

Полша, раздѣлена на три части, не престана да прави силни опити и освободителни движения (1832 и 1863), които, ако и потушавани, оставяха дълбоки корени за едно бѫдаще възстановление на полската народность и държава.

Французкитѣ революции отъ 1830 г. (юлската) и отъ 1848 (февруарската), извикаха силни народностни движения въ две насоки: разпокѫсанитѣ отъ една народность държавици се устремиха къмъ едно народностно и държавно обединение. Таквозъ бѣше движението между германскитѣ малки и голѣми държавици, които, при разни условия и обстоятелства, откакъ имъ се наложи силната рѫка на Прусия, достигнаха уреждането на една германска империя.

Най-после други народности се проникнаха отъ идеята за свободни държави, като се изтъкваше тѣхното народностно право да живѣятъ сплотено, обединено и политически, и културно, и стопански. Таквазъ бѣше Италия, за която Метернихъ на гавра бѣше казалъ въ Виенския конгресъ, че тя — Италия — е само единъ географски изразъ. На пукъ на Метерниховото твърдение, Италия, съдържаща разединени малки несвободни държавици, се стѣгна, прибра се и нейното обединение се извръшваше постепенно, въпреки решенията на Виенския конгресъ.

Великиятъ, въ действителность гениаленъ, политически умъ на Метерниха, бѣше се погрижилъ, въ интереса на австрийската държава, съставена отъ разни народностни области, да налага навсѣкжде сжществуването на statu-quo-то и да не допуска никакви национални обединителни и освободителни движения. Това той правѣше особено съ огледъ да запази цѣлостьта на хабсбургската монархия, на тази Австрия, която състоеше отъ разни кжсове съвсемъ неприязнени къмъ Виена. Системата, при която Метернихъ бѣше решилъ да се налага навсѣкжде запазването на statu-quo-то бѣше за всѣки отдѣленъ случай свикване на конгресъ, който да решава за усмирение и намѣса въ вжтрешнитѣ работи на бунтуващата се народность или държава. Таквизъ конгреси бѣха станали нѣколко, за да се възпрепятстватъ движенията въ Италия, Испания и другаде.

Четиридесеть години Метернихъ ржководи не само политиката на своята държава — Австрия, но и сждбата на цѣла Европа. Народностната и освободителна, както и обединителна за народноститѣ идея, обаче, не можеше да се спре завинаги. Особно французката революция отъ февруарий 1848 г., позната подъ името социална революция, разклати изъ основа цѣлата система на Виенския конгресъ, строена така майсторски и поддържана усърдно отъ Метерниха който имаше съ себе си всичкитѣ държави — победителки въ коалиция противъ Наполеона. Революционното движение отъ 1848 г. засегна прѣко и Австрия, гдето възстанаха поляци, раздвижиха се маджари, чехословаци, хървати, словенци, румъни и пр.

За Метерниха и неговото деспотическо налагане на начертаната въ Виена европейска карта, настана край. И той трѣбваше, преоблеченъ въ женски дрехи, да бѣга и да намѣри спасение въ Лондонъ.

Народноститѣ въ Австрия, поради стеклитѣ се политически събития и поради намѣсата на Русия за усмирение на маджаритѣ и пр. и пр., не можаха да спечелятъ именно тогава (1848) и следващитѣ близки години, своята политическа и народностна свобода. Но все пакъ за тѣхъ бѣха създадени условия на по-добъръ политически, културенъ и поминъченъ животъ въ монархията.

На Балканския полуостровъ разнитѣ народности не можеха да не бждатъ раздрусани и повлияни отъ туй, което ставаше въ Европа. Още въ време на наполеоновитѣ войни сърбитѣ намѣриха възможность да извършатъ две освободителни движения (1804 и 1815), при които се постави основа за една автономия, която се разви, най-после, въ пълна политическа свобода и се създаде кралство Сърбия.

На югъ въ Полуострова елинитѣ сѫщо така се раздвижиха и почнаха своето освободително движение, особно силно проявено въ 1821 г.

VI.

Австрийски, руски и други войни съ Турция

Въ рамкитѣ на този нашъ етюдъ не влазя подробно изложение за войнитѣ на Австрия и Русия съ Турция. Тукъ нашето намѣрение е да посочимъ само главнитѣ моменти въ тѣзи военни сблъсквания на Австрия и Русия съ Турция и да изтъкнемъ отраженията, които победитѣ на двѣтѣ велики сили сѫ възимали върху настроението и положението на българския народъ. Веднага трѣбва да се забележи, че нашиятъ народъ — както впрочемъ и сръбскиятъ — е възлагалъ, споредъ времето и обстоятелствата, голѣми надежди както на Австрия, така и на Русия, като се е надѣвалъ, че всѣка победоносна война ще докара едно подобрение на участьта и на положението на българската рая. Ето защо, въобще казано, българскиятъ народъ е посрѣщалъ съ радость приближаването на австрийци или на руси къмъ българскитѣ земи, приготвялъ е свои чети, въоржжавалъ се е, доколкото е могълъ, помагалъ е и на австрийци, и на руси и съ посилното си участие въ тѣзи войни е чакалъ да получи ако не пълното си освобождение, поне известно подобрение. За голѣма жалость надеждитѣ на българския народъ почти никога не сѫ били оправдани, и Австрия, и Русия, като сѫ гледали преди всичко на своитѣ политически и териториялни интереси, никога не сѫ се съобразявали съ дадено обещание и съ очакванията на раята въ турскитѣ предѣли.

Австрия е водила войни съ Турция въ продължение на вѣкове и най-напредъ за да очисти своята територия отъ нашествието на турската енергия при Сюлеймана Великолѣпни. Както първото, тъй сѫщо и второто обсаждане на Виена отъ страна на турцитѣ не имъ е принесло блѣскави сполуки. Въ време на обсадата, при която е игралъ голѣма роля Кара Мустафа при царуването на Мухамеда IV, австрийцитѣ и поляцитѣ подъ Янъ Собиески (1683), сѫ прогонили турцитѣ и последователно, въ продължение на години, сѫ имали, кога по-малки, кога по-голѣми, военни действия за отблъсване на турцитѣ отъ Австрия и Унгария къмъ югъ. Постепенно това очистване на австрийската територия е бивало свършенъ фактъ, но не и окончателно смазване на турскитѣ сили и домогвания.

Нека се прибави тукъ, че българитѣ-католици, които сѫ имали за центъръ въ известно време Чипровецъ, самостоятелно и безъ огледъ на католичеството като пропаганда, а като български патриоти сѫ се мѫчели почти винаги да използуватъ разположението на Виена и на седмиградския господарь Сигизмундъ Батори, както и на Полша, за да извикатъ военни действия въ полза на България, като сѫ обещавали винаги, че щомъ се появятъ тѣхнитѣ войски, българитѣ ще възстанатъ, ще имъ даватъ всѣкакви улеснения — храна, добитъкъ и пр. — и ще имъ съдействуватъ въ акцията. И австрийскиятъ императоръ, и трансилванскиятъ князъ Сигизмундъ Батори, и Полша въ разни обстоятелства сѫ правили по нѣщо, обещавали сѫ и сѫ предприемали военни походи съгласно съ готвилитѣ се за възстание българи, главно на католишкитѣ духовни началници въ страната. Тѣзи българи-католици сѫ били възпитанници на Римъ, учили главно въ славянската школа въ Флоретто и се отличавали съ своитѣ знания въ богословието и каноническото право. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ били истински учени и дипломати.

Ще помена тукъ само нѣкои имена на подвижници българи-католици, които самоотвержено и безкористно сѫ вземали инициативата, ходили сѫ при разни дворове, старали се всѣкакъ да помогнатъ на българския народъ. На първо мѣсто тукъ трѣбва да поменемъ двама дубровничани търговци Павле Джорджичъ и Иванъ Мариничъ, а подиръ това бошняка Петъръ Солинатъ, отличниятъ проповѣдникъ и учитель българина Иванъ Лиловъ, епископитѣ и архиепископи Илия Мариновъ, Петъръ Богдановъ и Петъръ Парчевичъ (1674), Филипъ Станиславовъ, авторъ на първата българска печатна книга „Абагаръ“, издадена въ Римъ на 1641 г. и др.

Най-много е тичалъ по чужди дворове и съ ходатайство да се явятъ на помощь на България, Петъръ Парчевичъ, докторъ на богословието и каноническото право.

Тукъ му е мѣстото да поменемъ за двѣтѣ възстания, приготвени въ България, въ Търново и Чипровецъ, при прѣкото или косвеното участие на поменатитѣ българи, католишки духовници. Търновското възстание е било приготвено и е избухнало въ 1595 г. То е станало и съ участието на мѣстния владика Дионисия и много български първенци не само отъ Търново, но и отъ цѣла източна България. То си е избрало за царь единъ мнимъ потомъкъ на Царь Шишмана, претендентъ за българска корона. Но и това възстание несполучи, както други нѣкои, понеже и то не е било подготвено достойно и не било спечелило за себе си съчувствието на народнитѣ маси, които оставали все така хладнокръвни зрители на своитѣ нещастия.

Не по-добра участь е имало и съ голѣми усилия приготвеното възстание въ Чипровецъ (1686), начело на което застанали двама българи Георги Пиячевичъ и Богданъ Мариновичъ. Тѣ били насърдчени за своето дѣло отъ обстоятелството, че австрийскитѣ войски приближавали къмъ Бѣлградъ.

За по възможность окончателно изгонване на турцитѣ отъ тѣхнитѣ завоевани мѣста отсамъ Дунава и Савва, папата намислилъ единъ кръстоносенъ походъ. По негова инициатива билъ съставенъ единъ тъй нареченъ Свещенъ съюзъ, въ който влазяли Венеция, Австрия, Полша, а отпосле се присъединила и Русия. Резултатъ на тази коалиционна работа било едно голѣмо поражение, нанесено надъ турцитѣ и сключването на Карловицкия миренъ договоръ, който билъ извънредно гибеленъ и съкрушителенъ за Турция. Въ този договоръ участвували освенъ поменатитѣ четири сили на Свещенния съюзъ още Франция и Англия. Споредъ този договоръ (1699) Австрия, която сключила съ турцитѣ миръ за 25 години, получила цѣло Маджарско (съ изключение на Темешварския Банатъ) и потвърждаване на спечеленитѣ въ по-предишнитѣ договори предимства; Венеция получила цѣла Морея и цѣла Турска Далмация (освенъ околноститѣ на Дубровникъ — Рагуза) и Портата се отказала отъ данъка на островъ Занте; Полша взела Подолие и западна Украйна, а Русия, която сключила миръ въ 1700 г., а окончателно въ 1702, получила Азовъ, заедно съ околностьта му и добила право за свободно плаване по Черно море.

Българската рая и сега се увѣрила за лишенъ пѫть, че борещитѣ се противъ Турция държави ни най-малко не били проникнати отъ истинско желание да освобождаватъ България или да помагатъ за подобрение у частьта на българския народъ. И тукъ се проявили империялистичнитѣ стремежи на европейски сили, вземали участие въ Свещенния съюзъ, както въ самия Карловицки конгресъ. Ясно ставало, че надеждитѣ на раята сѫ съвършенно всуе и че тя трѣбвало да помисли какъ да си помогне по възможность сама. Въ всѣки случай поражението на турцитѣ и унизителния договоръ, подписанъ отъ тѣхъ въ Карловци, насърдчилъ твърде много балканскитѣ християни и особено българската рая. Но този положителенъ резултатъ не е задоволявалъ българитѣ, които сега, както презъ течение на два вѣка още по-особено обърнали очи къмъ Русия, къмъ „дѣда Ивана“. Засилването на Русия въ време на Ивана Грозни (1530—1584), последвало още повече при Петра Велики (1672—1725) и при Екатерина Велика, (1729—1796), ставало известно и на балканскитѣ християни. Било е време, когато тѣ сѫ имали като култъ Русия, могѫщата тази държава, отъ която очаквали спасение и избавление всички християни на изтокъ, всички балкански християни: и българи, и сърби, и гърци епироти и др. Тѣ се обръшали чрезъ разни свои делегации съ молби и ходатайства къмъ рускитѣ царе за своето избавление. Петъръ Велики се обръщалъ нѣколко пѫти съ манифести къмъ поробенитѣ, окуражавалъ ги и имъ обещавалъ своята помощь. Особно правѣлъ той това къмъ черногорцитѣ, които, впрочемъ, никога не сѫ признавали напълно непосрѣдствена султанска власть надъ себе си.

Екатерина Велика съставила многошумния и прочутъ проектъ за възстановлението на византийската империя, на която за императоръ посочвала и готвѣла своя внукъ Константина. Характерно е тукъ да се поменатъ две обръщения отправени отъ сваления цариградски патриархъ въ 1688 г. къмъ рускитѣ царе, както и отъ сръбския патриархъ Арсений Черноевичъ, написани въ сѫщия духъ. Първиятъ казва „всѣкакви държави и власти на благочестивитѣ крале и православни князе, всички наедно възстанаха противъ антихриста (турчина), воюватъ срещу него по море и по суша, само вашето царство дреме . . . Всички благочестиви чакатъ светото ваше царство, и сърби и българи, молдовци и власи; дигнете се, дойдете да ни спасите“ . . . Патриархъ Арсений Черноевичъ намиралъ участието на Русия необходимо за освобождението на балканскитѣ християни, „за да не предаде православнитѣ отъ бусурманската неволя въ друга пострашна неволя“ . . . Следъ единъ голѣмъ успѣхъ на руситѣ при Азовъ, иерусалимскиятъ патриархъ Доситей една отъ най-изпъкналитѣ личности по него време (1696 г.) се обръща съ писмо къмъ Петра Велики . . . „Сега е най-удобно време... завземете Украйна, после искайте Молдава и Влашко, сѫщо превземете Иерусалимъ и тогава сключвайте миръ . . . За васъ не е полезно ако турцитѣ останатъ да живѣятъ на северъ отъ Дунава, или въ Подолие, или въ Украйна, или ако оставите Иерусалимъ въ тѣхни рѫце. Това ще бѫде лошъ миръ. Защото турцитѣ не сѫ тъй враждебни къмъ никоя държава, както къмъ васъ. Ето вече 18 години се изминаха откакъ азъ писахъ писъмце отъ Одринъ до блаженной памяти вашия баща господарь царь Алексѣя Михайловича и му съветвахъ да напусне поляцитѣ, да усмири по-напредъ турцитѣ, защото тѣ непременно искатъ да дойдатъ до Днепъръ“.

Приведохъ горнитѣ редове, за да изтъкна голѣмитѣ надежди и упования, възлагани и на Русия, но несбѫдвани по една причина, както сѫ се изразявали отъ Русия: „Ние имаме преди всичко други задачи и цели, ние имаме най-напредъ да се отървемъ отъ султанската намѣса въ Кримъ и други мѣста на Южна Русия, съ други думи ние, имаме по-напредъ да завоеваемъ Кримъ и другитѣ черноморски крайбрѣжия и тогазъ ще видимъ какво трѣбва да се прави“.

VII.

Руско-турскитѣ войни въ края на 18 и първата половина на 19 столѣтие

Не може да се отрече известно влияние върху духовния животъ на балканскитѣ християни, следователно и на българитѣ, отъ страна на войнитѣ, които сж водили Австрия и Русия противъ турцитѣ. Неможе да се отрече това влияние за посетнешното възраждане на българската родина въ началото на 19 столѣтие. Необходимо е, обаче, да се подчертае още веднъжъ това, което се каза малко по-горе, а то е, че както Австрия, тъй и Русия въ манифеститѣ, съ които сж обявявали война на Високата Порта, винаги сж поменавали и подчертавали, че почватъ тази война главно за освобождение на християнската рая. Между това, тѣзи обещания сж оставали съвършено неизпълнени и всичкитѣ мирни договори, които сж се сключвали между воюващитѣ страни и Турция, сж се приключвали съ договорни условия, въ които и Австрия, и Русия, и другитѣ воюващи понѣкога държави, като тѣзи отъ Свещенния съюзъ, сж поздравявали своитѣ териториялни придобивки или пъкъ сж спечелвали известни правдини само за себе си, а не и за балканската рая. И което е характерно за случая, то е, че обикновено въ сключванитѣ договори, както напр. въ Карловицкия Бѣлградския, Крагуевацкия, Свищовския, Яшкия, ни дума не става за нѣкаква християнска рая, за нейното освобождение или за подобрение на нейната участь.

Презъ 18 в. и първото десетилѣтие на 19 в. Русия води редица войни съ Турция. Тѣзи войни повечето пжти сж били обявявани отъ страна на Турция и при тѣзи обявявания много пжти сж се намѣсвали по единъ или по другъ начинъ и нѣкои чужди европейски държави: Прусия, Полша, Австрия, Холандия, Франция и др. Следъ Петра Велики, Екатерина Велика е, която е водила войни противъ Турция и която широко е използувала въ своитѣ манифести и обръщения къмъ балканскитѣ християни щедри обещания за свобода, за подобрение на живота, за помощи и пр. и пр. Балканскитѣ християни отъ своя страна не сж се отказвали никога, колчимъ е трѣбвало и колкото имъ стигала ржка да дадатъ известна помощь, разбира се въ хора и материялни срѣдства, и по този начинъ тѣ сж принасяли винаги известни услуги на едно военно дѣло, смѣтано всѣкога отъ тѣхна страна за полезно и тѣмъ. Добре е било и това поне, че следъ завършване на военнитѣ действия балканскитѣ християни сж имали не толкозъ радостната утѣха да напускатъ своитѣ огнища и да се изселватъ въ Влашко, Маджарско, Бесарабия и др.

Презъ 18 ст. Екатерина Велика е водила съ Турция по-главно следнитѣ войни: една война 1770 г., 72,73, която се е завършила съ прочутия миръ въ Кючуккайнарджикъ (1774), (село въ Добруджа) смѣтанъ за голѣма победа на Русия и за голѣмо поражение на турската сила и обаяние. Съ този Кючуккайнарджикски миръ Русия си извоюва правото да бжде единствена покровителка на източнитѣ православни християни и да борави по свое усмотрение, тъй да се каже, съ ключа на Иерусалимъ, — въпросъ много пжти повдиганъ, за да се удовлетвори една честолюбива мисъль на Русия и като външенъ белегъ на нейното надвластие въ близкия Изтокъ между другитѣ западно-християнски държави. Тази победа на Русия извика известно незадоволство, даже въ Австрия, която гледаше на Русия отъ една страна като на естествена съюзница въ войнитѣ си противъ турцитѣ, но отъ друга, която се все пакъ страхуваше отъ надмощието и силното влияние на Петербургъ въ работитѣ на Изтока и по-особно на Балканския полуостровъ Нито Франция, нито Англия, нито Холандия, нито Прусия бѣха доволни отъ завършека на тази война на Екатерина Велика съ Падишаха.

Въ Стамбулския диванъ знаеха много добре за тѣзи настроения и разположения къмъ Русия. Ето защо тамъ, като продължиха непрекжснато да дирятъ възможность да си повърнатъ известна върховна власть въ севернитѣ крайбрѣжия на Черно море, особно въ Кримъ, Кавказъ и Грузия, дирѣха поводъ за нова война съ Русия. И таквазъ война се почна въ 1778 г. Въ време на тази война пострада турската флота и турцитѣ се принудиха да подирятъ миръ, какъвто впрочемъ и сама Екатерина желаела. Ето защо и посрѣдничеството на Франция и Прусия било прието отъ нея и новъ миренъ договоръ билъ сключенъ въ Айналж-Кавакъ (1779), който се явява, като продължение на Кючуккайнарджикския миръ. Втората война на Екатерина Велика съ Турция (1787) е била предизвикана между друго отъ фанатическия походъ на единъ татарски ханъ — Мансаръ, който е искалъ да спечели почва за премахване намѣсата на Русия въ Кримъ. Екатерина Велика имала въ това сжщо време нѣколко домогвания, отнасящи се до владенията въ Кримъ, Кубанската область, Кавказъ и Грузия. Та и самото турско правителство не е било доволно отъ заетото силно положение на московеца. То е намѣрило поводъ въ това, че е поискало отъ руския посолъ въ Цариградъ Русия да се откаже отъ своитѣ формулирани искания и понеже този посолъ не билъ готовъ да направи това, по заповедь на султана той билъ арестуванъ, както по-напредъ е билъ арестуванъ Обресковъ. Този пжть, обаче, рускиятъ посолъ билъ третиранъ много по-добре. И Турция следъ това пакъ първа обявила война на Русия въ 1787 г. По случай на тази нова Източна война на Екатерина Велика, изпъкналъ нейниятъ проектъ за Византийската империя, която тя бълнувала да основе върху развалинитѣ на Турция, като настани на тъй основания отъ нея византийски престолъ своя внукъ Константина, това впрочемъ, което е блазнило елинизма и за което той употрѣбявалъ всѣкакви усилия, та дано се достигне тази негова мега̀ли-идея (велика идея). Нѣма съмнение, че познатиятъ този проектъ за Византийска империя никакъ не е радвалъ християнската балканска рая. Напротивъ, той е внасялъ въ народната съвесть едно известно огорчение и ето защо, ако въ тази война балканци християни и да взеха нѣкакво участие въ помощь на Русия, това е било или отъ немай-кѫде или отъ недостатъчно запознаване съ истинския проектъ на Екатерина Велика.

Сѫщевременно съ тази война на Екатерина, Иосифъ II австрийски обявява и той на турцитѣ война, която се свършва съ победа надъ турскитѣ войски и съ миръ въ Свищовъ (1791). Войната съ Екатерина се завършва съ примирие въ Галацъ и съ миръ въ Яшъ (1792) и то безъ да се достигнатъ нѣкои особно важни резултати въ полза на руската императрица, която ще се е убедила сега за фантастичностьта на своя византийски проектъ.

Все пакъ християнската рая въ балканитѣ и при тѣзи отношения на Австрия и Русия и уреждане на мирнитѣ имъ договори, е почерпила за себе си една поука: да не очаква много отъ чужда помощь, колкото и да е била бълнувана тя, колкото и да е била тя лелеяна презъ цѣли вѣкове. Въ главитѣ на здравомислящи и въ бистритѣ умове на много балканци захващатъ все повече и повече да пущатъ дълбоки корени мислитѣ за подготвяне вѫтрешни самостоятелни освободителни движения, каквито сѫ били възможни да се почнатъ въ Сърбия и по-късно въ Гърция.

Нека тукъ веднага отговоримъ защо именно и въ България не е могло да се прояви едно таквозъ освободително революционно движение, каквото е било извършено въ Сърбия (1804— 1815) и въ Гърция (1821).

За да не влазяме въ голѣми подробности по този въпросъ, доста е тукъ да кажемъ, че България е имала много по-голѣма нужда отъ едно сполучливо освободително революционно движение, но тя не е могла да направи това: 1. защото нейното географско положение не е било тъй сгодно, както това на сърбитѣ, имащи отъ една страна австрийската граница и съчувствията на австрийскитѣ сърби, отъ друга — планинскитѣ дѫбрави на Шумадия; 2. България е била винаги пѫть на турскитѣ войски къмъ Дунава, къмъ Савва, а въ сѫщото време турцитѣ своевременно сѫ осигурили своитѣ български крайнини съ голѣми маси преселници, както сѫ били тѣзи въ Делиормана; 3. България се е намирала найблизко до столицата на империята и, след., подъ действителенъ надзоръ, който е давалъ възможность за бързо потушаване на всѣко освободително движение.

При все това, не може да се каже, че 19 в. е билъ яловъ откъмъ революционни малки и голѣми приготовления въ България. Опити за възстания сѫ ставали нееднократно. Това обаче, което характеризира българския духъ по това време, то е, че неговитѣ будители сѫ използували разни условия въ вѫтрешния си и външенъ животъ, като сѫ се заловили сериозно за умственото, духовното и културното възраждане на народа.

VIII.

Гюлханскиятъ Хаттишерифъ и Хаттихумаюна на Абдулъ Меджида

Решителна роля въ българското събуждане и възраждане изигра и султанскиятъ Хаттишерифъ отъ 1839 година, 3 ноемврий, прочетенъ въ Гюлхането, предъ представители на дипломатическото тѣло, шейхове, имами, патриарси, началници на вѣрскитѣ общини, първенци отъ еснафитѣ. Чрезъ този голѣмъ актъ, имащъ характеръ на една конституция, султанъ Абдулъ Меджидъ възгласяваше равенство за всички поданници, обещаваше благоденствие и еднакво покровителство на всички вѣри и народности и подчертаваше, че се почва ерата на нови закони — Танзиматъ. Този Танзиматъ щѣше да има за цель: 1. да обезпечи на всички поданници съвършенна безопасность за тѣхния животъ, честь и имотъ; 2. да се разпредѣлятъ правилно и еднакво данъцитѣ; 3. да се извършва набора на войницитѣ по единъ правиленъ начинъ; 4. да се подобри правосѫдното дѣло. Въ Хаттишерифа се подчертаваше, че безъ закони въ държавата не може да има нито сила, нито богатство, нито благоденствие и спокойствие. Безъ закони и надлежно разрешение, никой не може да се осѫди; честьта на всѣкиго е неприкосновена; имотътъ по най-свободенъ начинъ се разполага отъ стопанина и неговитѣ наследници; всички тѣзи привилегии се даватъ еднакво на всички поданници, безъ разлика на вѣроизповѣдание и народность, каквито изисква, казва Хаттишерифътъ, нашиятъ Свещенъ законъ.

Хаттишерифътъ бѣше изпроводенъ по градове и села въ цѣлата Империя, за да бѫде четенъ и разбранъ отъ всички и изпълняванъ отъ всички. За насъ, обаче, е важно да знаемъ, какво бѣше отражението и влиянието на този Хаттишерифъ върху току-що събуждащия се български народъ. Преди всичко, трѣбва да подчертаемъ, че Гюлханскиятъ Хаттишерифъ бѣше преведенъ на български много бърже, още сѫщата година, и издаденъ въ Букурещъ отъ „любородни" българи, за да се раздава въ даръ. Хаттишерифътъ е напечатанъ въ типографията на Петра Поповичъ въ 1839 г. на 9 страници; той билъ напечатанъ и на таблици, за да може да се окачва по кафенета и обществени мѣста — метохи, еснафски лонджи, черковни настоятелства и др. и така доколкото се може повече, да се популяризира неговото съдържание.

Този фактъ — печатането Хаттишерифа въ Букурещъ— е характеренъ въ смисълъ, че свободнитѣ българи сѫ разбрали много ясно значението му за народното правосъзнание и възраждане.

Въ Цариградъ още нѣмаше български вестникъ; той се появява по-късно (1848). Обаче Хаттишерифътъ въ български преводъ вече е достояние и въ рѫцетѣ на български първенци, стареи, еснафи, учители, духовни лица и съ него въ рѫка тѣ издигатъ гласъ и защищаватъ своитѣ права за равенство и предъ свѣтски и предъ духовни деспоти. Апостолитѣ на българското възраждане се насърдчиха, послужиха си съ Гюлханския Хаттишерифъ като съ платформа и напомняха високо, че самъ Султанътъ подъ клетва е издалъ този актъ, че българскиятъ народъ е вече равноправенъ и съ турци и съ гърци, че той има право на своя независима иерархия, на своя отдѣлна черква, че никой не може да му запрещава да се учи на своя езикъ, да се моли Богу на него.

Въ Цариградъ българи: търговци, занаятчии и еснафлии, се осмѣляватъ явно да заявяватъ своитѣ права, да се оплакватъ не само отъ произволитѣ на гръцкитѣ владици, но и отъ беззаконията на нѣкои турски властници. Въ 1845 год. Иларионъ Макариополски и Неофитъ Хилендарски Бозвели, снабдени съ пълномощия отъ находящитѣ се въ Цариградъ еснафи, написали махзаръ, т. е мемоаръ или изложение за исканията на българитѣ и го поднесли на компетентни държавни власти. Въ това изложение се разглежда: 1. Отъ где произлазя патриаршеския дългъ, кому и защо сѫ дадени паритѣ; 2. Иска се да се каже коя епархия колко дължи; 3. Искатъ се български владици за българскитѣ епархии; 4. На владицитѣ да се плаща опредѣлена плата и за требитѣ да се знае що се дължи; 5 Въ Синода на патриархията да има българи — владици; 6. Своитѣ владици българскиятъ народъ да си избира самичъкъ въ епархиитѣ си; 7. и най-важно, въ Цариградъ да се назначатъ четирма чисти българи за представители на българския народъ, които да представятъ на Високата Порта нуждитѣ и жалбитѣ на народа, безъ посрѣдничеството на гърцитѣ.

При това, двамата представители настояватъ да се отдѣли българския народъ отъ гръцкия, да се сдобиятъ българитѣ въ Цариградъ съ своя черква, да имъ се даде право да издаватъ свой вестникъ, който да служи за защита на правата имъ и за посрѣдникъ между народъ и правителство! Всѣка епархия да прати и да си има представитель въ Цариградъ.

За насъ, въ днешно време, това сж твърде естествени и малки, дребни искания, но за онова време тѣ се смѣтаха за грамадни, и страшно смутиха Патриархията: тя настоя предъ Високата Порта да се пратятъ на заточение въ Света Гора двамата борци — Иларионъ и Неофитъ Бозвели. Последниятъ загина тамъ въ затворъ и окови (1848).

И външни събития и влияния силно помогнаха за събуждането, за правосъзнанието и за възраждането на българския народъ. Борбитѣ на сърбитѣ за политическа свобода имаха горещитѣ съчувствия на българитѣ, които дадоха своето съдействие за цельта (1804—1815 г.). Завѣрата за освобождението на гърцитѣ (1821—1827 г.) сжщо така събуди, раздруса чувствата и копнежитѣ на българския народъ за политическа свобода. Грѫцката завѣра бѣше не само популярна въ цѣла България, но българскиятъ народъ даде за нея голѣми жертви. Той не се съмняваше, че руско-турската война отъ 1829, която дойде да осигури свободата и независимостьта на Сърбия, сжщо и на Гърция, че тази война ще го огрѣе и него, но това не можа да стане. Българскиятъ народъ не само, че не бѣше зарадванъ отъ тѣзи освободителни движения и отъ тая руско-турска война, но той бѣше озлочестенъ и даде голѣми жертви, а следъ войната голѣмъ брой бѣжанци и преселници, заплашени за своитѣ честь, животъ и имотъ, намѣриха спасение въ емиграция, както това ставаше и следъ по-предишни руско-турски войни. На участници въ руско-турската война отъ 1829 г., както и на други българи-първенци бѣше казано, че тѣмъ остава да почакатъ: следующата руско-турска война ще бжде за освобождението на България. Тази следующа война бѣше Кримската — 1853—55 г. Но тя се свърши злочесто за Русия, отъ която се отне даже онуй право, що бѣше спечелено съ Кючюккайнарджикския миръ презъ 1774 г. — право да покровителствува православнитѣ християни въ Турция, право, разширено съ договора въ Юнкяръ-Скелеси 1833 г. Съединенитѣ флоти на Франция, Англия и Сардиния (Италия), станали съюзници на Турция противъ Русия, победиха. И следъ този злополученъ край на Кримската война, презъ мартъ 1856 г., когато заседаваше въ Парижъ конференцията на победителитѣ, султанъ Абдулъ Меджидъ издаде и обнародва новъ Хаттихумаюнъ (18 февр. 1856 г.), който идѣше все тъй тържествено да потвърди и разшири правата, дадени чрезъ Гюлханския Хаттишерифъ.

Това бѣше нова конституционна хартия, която обещаваше равноправие, свобода, зачитане на честь, имотъ и животъ на всички поданници на султана; злоупотрѣбленията се заплашваха съ наказания, създаваха се сѫдилища, редовни за всички, и съвети, въ които имаше да взематъ участие и немюсюлмани, избрани безъ разлика на народность и вѣра; изтъкваше се уреждането на държавенъ бюджетъ, на банки и други кредитни учреждения; запретяваха се всѣкакви безъ сѫдъ наказания, допускаше се, въпреки старото шерийско право, отварянето и поправянето на черкви и пр. и пр.

Българското население посрещна не безразлично Хаттихумаюна. То наистина бѣше доста изневѣрено отъ турскитѣ хубави обещания и реформи, на които изпълнението на дѣло се отлагаше и отлагаше. То, обаче, използува новия голѣмъ държавенъ актъ, за да засили още повече своитѣ справедливи домогвания за народно-черковни права, за отдѣляне отъ Цариградската патриархия, за учредяване на своя независима духовна иерархия и въобще за подобряване своята участь.

Хаттихумаюнътъ отъ 1856 г. се преведе на български и обнародва въ тогавашния български „Цариградски вестникъ". Той се напечата по български въ хиляди екземпляри и се разпроводи по градове и села. Той се тълкуваше като една истинска конституционна хартия — каквато бѣше формално — за равноправие по всички линии и сега съ нея се засилваше домогването за разрешение на българо-гръцката разпря. И така, на първо мѣсто, въ Цариградъ се засили българското представителство отъ разни краища на отечеството. Не бѣше се върналъ отъ Парижъ великиятъ везиръ Али-паша, а цариградскитѣ българи подадоха като се позоваваха и на този Хаттихумаюнъ, на замѣстника му Кабрѫзлѫ-паша заявление за премахване досегашнитѣ неправди, що търпи българскиятъ народъ. Тѣ искаха своя, отдѣлна черква.

Положението, обаче, не се измѣняше чувствително и следъ този султански Хаттихумаюнъ. Наистина, единъ български владика вече служеше въ черквицата на Фенеръ-Балатъ. Основа се българска община, приеха се въ Медицинското и други турски училища въ Цариградъ българчета като студенти, въ Държавния съветъ и въ Съвета на народното просвѣщение се приеха и нѣкои българи. Въ Дунавския вилаетъ (придунавска България) Митхадъ паша допусна нѣкои българи на служба и въ съветитѣ, основа се в. „Дунавъ", който се издаваше на два езика: турски и български, и въ който се печатаха всички турски нови закони и разпоредби на турското правителство; основаха се Земледѣлски каси, за да се помогне на земледѣлското население. Обърна се известно внимание на пѫтища и съобщения.

Положението, обаче, не ставаше никакъ по-радостно, както въ областьта на духовната свобода и черковния въпросъ, така сжщо и въ ведомствата на административнитѣ власти, гдето злоупотрѣбленията и насилията не липсваха. Борцитѣ и водачитѣ на българския народъ въ Цариградъ удвоиха старания и действия, за да се отстранятъ изъ България гръцкитѣ владици и да се спечели правото за една свободна, независима народна иерархия.

IX.

Хайдути, бунтовници и хайдушки дружини

Самата дума хайдутинъ не е нито българска, нито турска. Нѣкои мислятъ, че тя е заета отъ турския езикъ. Това не е вѣрно. Думата е маджарска Въ Маджарско хайдути се нарекли онѣзи пришелци изъ разни завоевани отъ турцитѣ мѣста, които се въоржжавали противъ поробителитѣ, бѣгали по горитѣ и преминавали тамъ. По-късно хайдути сж били наричани леко въоржжени маджарски войници. Последнитѣ съставяли пѣхотна милиция, която можелъ да наема всѣки състоятеленъ землевладѣлецъ за своя отбрана. Въ Маджарско известно време (началото на XVII вѣкъ) тѣзи преселници хайдути получили земя и привилегии И до найново време тѣ се ползували отъ тия привилегии, безъ да бждатъ освобождавани отъ данъци. Колониитѣ на хайдутитѣ, които въ XVII в. загубили своето военно значение, съставили автономенъ *хайдутовъ окржгъ*, заемащъ едно пространство отъ 966 кв. клм. съ 62.914 души (до 1869). Въ 1876 г. този окржгъ влѣзълъ въ комитата (область) *Хайду*. При Стефана Батория названието хайдуки взела маджарската пѣхота, станала позната и въ Полша. По-късно хайдути се наричали сждебнитѣ служители и други прислужници.

У насъ, въ България, хайдутитѣ, като особенъ институтъ, изглежда да сж рожба на мѣстни турско-български отношения. Названието хайдутинъ, наистина е маджарско, но то се е давало на онѣзи смѣли, юначни, решителни и готови за саможертва юнаци, които, по разни причини, отивали въ балкана и отъ тамъ нападали на османскитѣ притѣснители. Истинскитѣ хайдути, за които е дума тукъ, не трѣбва да се смѣсватъ съ обикновенитѣ разбойници и крадци, които се презиратъ отъ първитѣ, като ги наричатъ „кокошари“.

Истинскитѣ хайдути имали цѣла организация. Всѣки отъ тѣхъ е ималъ своя причина, за да забѣгне въ балкана и да влѣзе въ състава на хайдушката дружина или чета. На едного турци убили бащата или братята за нищо и никакво; на другиго — оскърбили сестрата или майката; на трети — направили други нѣкакви пакости; четвърти не могълъ да търпи, като е гледалъ въ селото си или въ паланката нѣкой ага, че прави золуми (насилия) надъ българската рая, било при събирането на данъци, било при изкарването на жителитѣ да вършатъ всевъзможни ангарии (тегоби) или пъкъ като сѫ отнемали часть отъ стадото имъ или цѣлото стадо за войнишки нужди.

Така съставена нѣкоя чета отъ трима до 30 и повече души, била истинска „сговорна дружина“. Хайдутитѣ въ тази дружина се клели, че нѣма да се дѣлятъ единъ отъ други, че тѣ ще мстятъ само на притѣснители, на золумджии, на лошави хора и понѣкога на българи, припознати като „изедници“ или злоупотрѣбители съ власть и като турски подлизурки.

Дружината се съставяла, обикновено, около Гергьовдень, когато нейнитѣ членове-хайдути, по предварително съгласие, излазяли изъ своитѣ скривалища и се събирали въ уреченъ день и въ уречено мѣсто. Цѣло лѣто до късна есень, когато времето позволявало, тѣ обикаляли презъ разни мѣста на Балкана, Срѣдня гора, Родопа, Странджа, Пиринъ, Рила и пр. и пр. А като настѫпяла зимата, тѣ се раздѣляли. И за туй пѣсеньта е много характерна:

Пустата Стара-планина
Зиме и лѣте все пълна —
Зиме е пълна с'овчари,
лѣте е пълна съ хайдути

Всички отивали нѣкѫде у приятели, у познайници (ятаци), дето знаяли, че могатъ безбедно да прекаратъ цѣлата зима, безъ да бѫдатъ предадени.

Презъ лѣтото въ разнитѣ мѣста на Балкана, тѣ се обзавеждали по начинъ такъвъ, щото да могатъ да иматъ постоянно, споредъ възможноститѣ, храна, която тѣ на всѣка цена дирѣли и намѣрвали. Намѣрването на храна е била първата и най-голѣма грижа на хайдушката чета или дружина. Трѣбва да се каже тукъ, че не е имало кошара или каква и да било кѫшла, овчарска въ балкана, стопанинътъ на които да е отказвалъ да дава храна на идвалитѣ при тѣхъ или на преминавалитѣ край тѣхъ хайдути. Понѣкога за тѣхъ специално приготвяли цѣли пещи съ хлѣбъ, давали имъ сирене въ богати количества, давали имъ шилета и овни за клане и печене и пр.

Много пѫти, обаче, дружината или отдѣлнитѣ хайдути се намѣрвали въ страшни лишения и гладували по цѣли дни, доде да налетятъ на нѣкоя възможность да се сдобиятъ съ хлѣбъ и каква-годе друга храна. Много пѫти дружината е пращала по единъ или по двама предрешени като просеци, хайдути, които отивали, въ село или въ града и намѣрвали възможность да доставятъ необходимия хлѣбъ за другаритѣ си.

Дружината е имала винаги парични срѣдства, съ които е разполагала главно за своитѣ нужди. Тѣзи пари били доставяни отъ хващането и ограбването на богати аги, познати по своитѣ насилия. Понѣкога тѣ хващали такъвъ и опредѣляли колко трѣбва да имъ се донесе на известно мѣсто, за да го пустнатъ.

Хайдутитѣ считали за голѣмъ срамъ да нападатъ на невинни и безоръжни хора, или да се отнасятъ неприлично съ жени или девойки. Хайдутинъ, който се е провинявалъ въ подобни престъпления противъ хайдушкия обичаенъ законъ, билъ изключванъ отъ дружината и натирванъ — да върви където ще.

Народътъ е гледалъ на хайдутитѣ, като на юнаци съ задачи родолюбиви, хуманни, освободителни, съ една речь — бунтовнишки. Хайдутинъ и бунтовникъ сж думи синонимни, и ето защо народътъ възпѣва хайдутитѣ въ голѣмъ брой пѣсни, които сж познати по седѣнки, тлаки, белѣнки и пр. и пр.

Добри синове, добри братя, преданни на своята челядь, много пжти добри съпрузи, хайдутитѣ, обаче, веднажъ откжснали се отъ своя домъ, веднажъ посветили се на своята задача, не мислили за домъ и имотъ, не сж мислили за баща, за майка, за сестри, за братя. Ето защо се срѣщатъ въ пѣснитѣ заявления на хайдутина, че „майка му е Стара-планина, баща му е „сабя френгия“ и че негови деца сж „дребни фищеци, сестри му сж чифте паласки, булка му е дългата пушка“ и пр. (вж. Л. Каравеловъ. „Нар. пѣсни“ № 10)

Юначеството на хайдутитѣ особно се подчертава въ народнитѣ пѣсни. Тъй напр. въ пѣсеньта „Отъ долу идатъ сеймени“ ние виждаме какъ самитѣ турски служащи сж ценили храбростьта, неустрашимостьта и саможертвата. Сейменитѣ носили глава хайдушка и, когато навлѣзли въ селото, никой си глава не позналъ, обаче излѣзла една бабичка „тя си главата познала“, „викнала баба да плаче, да плаче и да нарежда“. Като викала „Стоене, синко Стоене, туй ли е майка мислила, като е тебе хранила“. Сейменитѣ, обаче, успокояватъ бабичката, като ѝ казватъ: „Я мълчи, бабо, не плачи, юнакъ си сина хранила. Дорде сина ти хванахме петдесетина паднахме, дорде му глава земахме — други петдесеть умрѣха“.

Въ пѣсеньта „Вълко, Вълко, Вълко башъ байрактарь“ се срѣщатъ следнитѣ думи: когато дружината моли Вълка да свива байракъ, дъждъ да го не вали, той имъ отговаря: „Некъ го вали, огънь да го гори, че ний бѣхме деветмина братя, осмината подъ байракъ измрѣха, добъръ Господь и заради мене“. И додето издума тѣзи думи, „гръмва пушка изъ гора зелена и ударя Вълка въ клето сърдце“, викналъ Вълко на дружина казалъ: занесете ме на пжть на кръстопжть „на крака ми байракъ забодете, о байрака коня ми вържете, конь да плаче мене да оплаче. Че ний бѣхме деветмина братя и деветѣхъ подъ байракъ измрѣхме“ (вж. Любенъ Каравеловъ, съчинения, „Народни пѣсни“ № 2). Тъй както е приведена тая пѣсень отъ мене, е единъ вариянтъ.

Отъ хайдутитѣ, които сѫ познати и които сѫ възпѣвани по-особно, добре е да поменемъ тукъ, освенъ Вълко башъ байрактарь, Страхилъ страшенъ войвода, който се е отличилъ въ единъ героиченъ подвигъ, като слѣзълъ отъ върхъ отъ планината, по съветитѣ на своя другарь Атмаджата, предрешилъ се като просекъ, запасалъ си подъ просешкото рухо сабята и, когато минала потерята съ своя шефъ и му дали, като на просекъ по една пара, а шефътъ петь пари, той извадилъ сабя френгия и ги погубилъ.

Въ хайдушкитѣ чети участвували понѣкога и девойки. Повечето пѫти тѣ сѫ били предрешени и никой не ги знаялъ, че сѫ жени. Много пѫти тѣ сѫ били избирани за войводи, което войводство тѣ сѫ упражнявали съ голѣма вещина, героизъмъ, тактъ и сѫ се отличавали, колкото и другитѣ юнаци-войводи. Една отъ подобнитѣ хайдуткини, като войвода е била Сирма войвода, възпѣвана надлъжъ и наширъ по цѣла България въ народнитѣ пѣсни. Много пѫти и понѣкога въ състезанието: кой да бѫде войвода, когато е трѣбвало да се мѣри въ нишанъ, за да се види кой ще улучи, за да вземе туй първенство, жени участвуващи сѫ печелили конкурса и сѫ ставали войводи.

Хайдутитѣ се отличавали съ голѣма почтенность, скромность и набожность. Българскитѣ хайдути не сѫ носили разкошни одеяния, каквито, споредъ разкази и описания, сѫ носили сръбскитѣ *айдуци*, на които чепкенитѣ сѫ били шити съ сърма, съ злато и коприна, фесоветѣ имъ сѫ имали пискюли — дълги, които се разтилали по раменетѣ имъ.

И сръбското освободително движение е почнато отъ хайдути и хайдушки дружини, начело на които е застаналъ самъ Кара-Георги. Нашиятъ хайдутъ Велко е билъ въ голѣма полза и услуга на Кара-Георги. Юначеството на хайдутъ Велко е отбелязано и подчертано въ наши, както и въ сръбски народни пѣсни. За това юначество свидетелствуватъ и нѣкои лѣтописни бележки. Въ една народна пѣсень, като се описва смъртьта на Кара-Мустафа, изрично се подчертава, че — запитанъ на смъртния си часъ: кой ще яха неговия храненъ конь, кой ще носи неговата сабя френгия и кой ще носи неговата пушка бойлия? — Кара-Мустафа отговаря, че всичко това той го оставя въ наследство на хайдутъ Велко, „оти — казва той — Велко е болье юнакъ отъ мене“.

Набожностьта на нашитѣ хайдути е изтъкната въ нѣколко отъ народнитѣ пѣсни. Отъ тѣхъ се види, че хайдушкитѣ чети проваждали или сами занасяли паричнитѣ помощи въ черкви и монастири. Нѣщо повече. Нѣкои хайдути, следъ хайдутството си, сѫ отивали въ монастиръ, ставали сѫ монаси и се молѣли Богу да имъ прости тежкитѣ грѣхове, каквито тѣ сѫ правили съ поробителитѣ. Имало е случаи, когато хайдутинъ не само става монахъ, но и на свои срѣдства основава монастирь, на който се прогласява за игуменъ. Типиченъ е случаятъ съ дѣдо Йосифъ Соколски, който по-сетне бѣше прогласенъ отъ папата за патриархъ на униятитѣ българи. Йосифъ Соколски, който е правилъ хайдутлукъ, следъ подвизитѣ си е основалъ монастирь, който носилъ неговото име — Йосифъ Соколски.

Характерно е, че споредъ народнитѣ пѣсни на нѣкои уловени хайдути сѫ предлагали да приематъ исляма, за да спасятъ главитѣ си. Тѣ, обаче, съ презрение сѫ отхвърляли тази нечестива мисъль и сѫ оставали вѣрни на своята вѣра и сѫ давали по този начинъ главата си, безъ да трепне окото имъ.

Въ Македония хайдутитѣ сѫ носили название „харамии" — една дума, която е много разпространена, редомъ съ хайдутинъ. Харамия вѣроятно произлиза отъ думата харамъ, която ще каже дадено или взето на сила, не съ добромъ, а съ проклетия. Харамъ е антитеза на халалъ. Въ южна Македония, въ съседство съ нѣкои гръцки мѣстности, хайдутитѣ носятъ гръцкото название клефти, клефтисъ. Около клефтитѣ сѫ прибѣгвали и нѣкои наши хайдути, воеводи и др., които предварително сѫ били записани въ голѣмото онова сдружение — етники етерия (народно сдружение), цельта на което е била да се освободятъ елинитѣ отъ османското владичество. Клефтитѣ сѫ възпѣвани въ гръцки пѣсни, както нашитѣ хайдути въ българскитѣ. И тѣ сѫ имали войвода и тѣ сѫ имали байрактарь и тѣ сѫ нападали турскитѣ притѣснители и сѫ вършили дѣла, които ги правятъ да се славятъ като бунтовници. Клефтитѣ, както впрочемъ и много български хайдути, сѫ взели участие въ гръцката завѣра (1821—1827), — вж. за това моята статия въ „Наученъ прегледъ" г. II (1930) подъ заглавие „Освобождението на Еллада (По случай 100-годишнината отъ признаване на гръцката независимость — 1830—1831)".

Впрочемъ български хайдути сѫ вземали участие и въ първоначалното движение на гръцкитѣ етеристи въ Молдова, когато тѣ сѫ били рѫководени отъ Александра Ипсиланти, бивши генералъ на руска служба. За тѣзи и други бесарабски хайдути ни разправя и Пушкинъ, въ своитѣ бележки и въ своята всепозната повесть „Кърджали".

Отношенията на роднинитѣ — родители, братя и сестри къмъ хайдутитѣ, сѫ били проникнати отъ извънредно голѣма преданность и нѣжность. Тѣ не сѫ забравяли своя синъ, братъ, който е отишълъ въ Балкана, като юнакъ да защищава честь, имотъ и животъ на своитѣ. Тѣ го смѣтали за истински герой и светецъ и били готови заради него да пожертвуватъ всичко, което иматъ „мило и драго". Въ „Български народни пѣсни отъ Македония“, събралъ Панчо Михайловъ, се срѣщатъ нѣколко много характерни пѣсни по този предметъ. Таквизъ сж пѣснитѣ на стр. 239—240, 272, 142 и др. Отъ тѣхъ се вижда най-ярко проявата на преданность на близкитѣ роднини и родителитѣ на хайдутина, особено, когато той се намѣрва въ опасность. Отъ тѣзи пѣсни личи, че тѣ никога не сж се съгласявали да издадатъ своя юнакъ — роднина, че тѣ сж изпращали лекари да го гледатъ, когато е бивалъ раненъ, съ рискъ да пострадатъ и пр. Колкото за самитѣ хайдути и за тѣхнитѣ отношения къмъ домашни, родители, братя и сестри, трѣбва да се каже, че предъ дружината си тѣ никога не сж давали да се разбере тѣхната преданность, любовь и нѣжность къмъ своитѣ, защото дружината би счела това за слабость. Ето защо, както се каза по-горе въ една пѣсень — майката на хайдутинътъ е Стара-планина, баща му е сабя френгия, деца му сж дребни фишеци, сестри му сж чифте паласки, булка му е дългата пушка.

X.

Хайдушки войводи за себе си и за деятелностьта на истинскитѣ хайдути.

Има едно съчинение, посветено на хайдутитѣ, на хайдушкия животъ въобще и особно на подвизитѣ на самия авторъ на това съчинение. Думата ми е за дѣлото на воеводата Панайотъ Хитовъ, родомъ отъ Сливенъ, което носи насловъ „Моето пжтуване по Стара-планина и животописанието на нѣкои български стари и нови войводи“. Книгата е прегледана и издадена въ Букурещъ (1872) подъ редакцията на Любена Каравеловъ.

Панайотъ Хитовъ е типъ на хайдушки войвода. Той е роденъ въ Сливенъ на 1830 г. и е умрѣлъ въ 1918 г. Първоначално той е служилъ въ легиитѣ на Раковски въ Бѣлградъ, гдето се е отличилъ съ своето безстрашие и юначество. Въ Балкана той е живѣлъ години и е пребродилъ всички кжтове на Стара-планина, Срѣдня гора, Странджа и пр. Както разказва самъ въ своето „Пжтуване“, Хитовъ е добилъ воеводството по изборъ отъ дружината си, когато въ една жестока битка съ турска потеря е загиналъ воеводата Георги. Това е станало по пжтя, който води отъ Беброво за Сливенъ. Когато Панайотъ войвода поканилъ дружината си да останатъ да презимуватъ въ Стара-планина, нѣкои възразявали и искали да отидатъ и да прекаратъ зимата въ Влашко. Но той ги смъмралъ, като имъ казалъ, че това не бива да става, тъй като Стара-планина е наша майка и „старопланинскитѣ българи сж голѣми родолюбци“ Дружината се съгласила. Хитовъ описва селата по р. Тунджа въ околноститѣ на Ямболъ, отъ които се възхищава, както по мѣстоположението имъ, така по живописностьта имъ. Съ дружината си той се спрѣлъ въ мѣстностьта Рамадана около село Седларово. Въ тази дружина, състояща се отъ 10-12 души билъ и съгражданина на Панайота, познатиятъ отпосле славенъ юнакъ хаджи Димитъръ Николовъ отъ Сливенъ (р. 1837), загиналъ на Бузлуджа (1868). Панайотъ завелъ другаритѣ си въ една турска кѫшла, дето добили храна, сирене, хлѣбъ и три крави. Тоза било около Коледа. Та именно по този начинъ се добивала храната на хайдутитѣ, когато е било това възможно. Панайотъ хвали българитѣ отъ с. Калояново, гдето ималъ много приятели (ятаци—укриватели), които ги посрѣщали и изпращали и прикривали въ нужда.

Панайотъ привежда нѣколко примѣри, отъ които се вижда какъ селяни, овчари, му предлагали да му дадатъ всичко даромъ и не приемали паритѣ, които той имъ предлагалъ за отстѫпенитѣ предмети (храни). Единъ овчарь му казалъ: защо искате да ни плащате? Тѣзи пари трѣбватъ на васъ повече, отколкото на насъ. И Панайотъ се възхищава отъ туй дружелюбно отнасяне на селянитѣ къмъ хайдутитѣ на югъ отъ Балкана. Той нарича своята дружина „отбрана“, като „Заарска загария“.

Въ своето „Пѫтувание“ Пан. Хитовъ разказва още за нѣколко разправии, които дружината му е имала съ татари (около Стрѣлча) и съ други турци, които правѣли золуми на населението. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ станали жертва на хайдушкото отмъстяване. Въ една „среща“ съ българи, които пѣели турски пѣсни и били облѣчени по турски, дружината на Хитова, безъ да подозира, че тѣ сѫ българи, почнала да ги стрѣля. Но когато се узнала българщината имъ, войводата ги гълчалъ много, задето тѣ иматъ обичаи, ужъ да се запазятъ отъ турскитѣ нападения, да пѣятъ турски пѣсни, да говорятъ по турски и носията имъ е турска. Хитовъ пустналъ тѣзи българи да си отидатъ по живо и здраво, като кажатъ въ Сливенъ, че били нападнати отъ турска чета и посочатъ нѣкаква друга насока, за да бѫдатъ гонени отъ турскитѣ сеймени.

Има единъ интересенъ пасажъ въ „Пѫтуванието“ на Хитова, който ние привеждаме буквално, защото той характеризира хайдутитѣ, тѣхнитѣ основни правила, идеологията имъ и тѣхната деятелность. Ето този пасажъ:

„Истинскитѣ български хайдути не нападатъ на християнитѣ; а ако нѣкой отъ тѣхъ направи изключение, то той се нарича вече „кокошаринъ“, и истинскитѣ хайдути не го приематъ въ своята дружина. Биватъ и такива случаи, когато истинскитѣ хайдути отмъщаватъ на оногова, който би направилъ пакость на християнитѣ и който би закачилъ нѣкоя жена. Между българскитѣ хайдути сѫществува предание, че ако нѣкой хайдутинъ закачи жена, то турцитѣ непременно трѣбва да го хванатъ. Изъ това се види, че безчестието е съвсемъ несвойствено на българскитѣ хайдути. Българскиятъ хайдутинъ знае, че неговото занятие е честно; а ако е така, то това занятие не трѣбва да се безчести съ никакви безчестни дѣла. Единъ простъ старъ хайдутинъ ми говореше едно време така: „Ние сме пратени отъ Бога да вардиме сиромаситѣ и да наказваме злочинцитѣ; а ако е така, то трѣбва да бѫдемъ честни, правдолюбиви и чистосърдечни. Българскиятъ народъ нѣма ни царство, ни покровители, ни защитници. Той трѣбва да се надѣе на Бога, на насъ и на своята юнашка снага; а ако е така, то хайдутинътъ трѣбва да варди честьта му, да варди нещастнитѣ и вдовицитѣ и да утѣшава беззащитнитѣ".

Спрѣхъ се повечко върху „Пѫтуванието" на Пан. Хитовъ главно за това, че освенъ писанията на Раковски въ „Горски пѫтникъ" и въ неговата брошура „Български хайдути" (Букурещъ, 1856 г.), то съставлява доколкото ми е познато, единственъ първоизточникъ за хайдутството у насъ. Това хайдутство е имало, наистина, и други видни представители, като Ильо Войвода, Филипъ Тотю, но тѣ не сѫ обнародвали преди смъртьта си нѣщо за своята и на другаритѣ си деятелность. Пан. Хитовъ бѣше взелъ участие въ легиитѣ на Раковски, после въ сръбско-турската война (1876 г.), въ освободителната война (1877), като опълченецъ, и пр. и пр.

„Пѫтуванието" на П. Хитовъ е преведено и на руски и печатано въ „Славянскій сборникъ" т. II отъ 1877 въ Петроградъ. Въ него обективниятъ критикъ може да намѣри доста много прекалени, преувеличени и самохвални страници, но и така бидейки „Пѫтуванието" на Хитова остава единъ ценenъ първоизточникъ за нашето хайдутство и за нашето политическо възраждане.

Като завършвамъ бележкитѣ си по хайдутството и неговото участие въ духовното и политическо възраждане на българския народъ, нека прибавя, че заслугитѣ на хайдутството сѫ, въ действителность и положителни, но и отрицателни. Положителни: защото тѣ сѫ държели на щрекъ българското политическо самосъзнание и поддържали сѫ надеждитѣ за едно евентуално политическо освобождение, чрезъ вѫтрешнитѣ сили на народа, за което той е трѣбвало да се готви. Отрицателнитѣ заслуги се състоели въ това, че — за жалость — около хайдутитѣ много невинни български села и селяни сѫ пострадвали, много жертви сѫ били давани и т. н. Турцитѣ сѫ наричали хайдутитѣ съ терминътъ ешкѫя, което означава разбойници.

XI.

Българската челядь

Когато се говори за чинители на българското възраждане не трѣбва да се забравя първичния и най-важния, най-дълбокия и неизчерпаемъ източникъ на тѣзи чинители. Това е българската челядь. Въ недрата на тази челядь много на дълбоко е залегналъ по предание и по природа духътъ, ако щете гения на българския народъ, който самородно, отъ време на време, се проявявалъ въпреки тежкитѣ условия на живота, въпреки подтисничества, насилия, золуми, които сж идвали да го смажатъ. И наистина за дълго време по нѣкога сж успѣвали да го заглушатъ. Разни, обаче, окржжаващи видими и невидими условия сж извиквали изъ недрата на тази челядь прояви и духъ. оживотворяващи лица и срѣди, които сж се впускали, слабо най-напредъ, по-силно по-после, и енергически най-после, да отстояватъ този духъ патриархаленъ, племененъ, народностенъ.

Българската челядь отъ най-старо време е била повече или по-малко челядна задруга. Въ състава, службитѣ и външнитѣ отношения на тази задруга се криятъ, между друго, и предпоставкитѣ за по-нататъшната проява на безсмъртния онзи духъ, който гаснѣлъ, чезнѣлъ, но пакъ свѣтвалъ. Строятъ на българската челядна задруга, та и въобще на българската челядь е билъ такъвъ: начело на челядьта е имало единъ домакинъ, старея, който въ известно време е билъ най-стария въ кжщи. По-после, при еволюцията на челядната задруга, той е билъ посочванъ или избиранъ. Голѣмата челядна задруга е имала съставъ отъ около 40—50 и понѣкога до сто души. Всички живѣели „у купъ“. Около старата кжща се строили голѣми или малки хижи (колиби), за да се вмѣстятъ въ тѣхъ братя съ челядитѣ си, братовчеди и пр. Всичко, каквото имала тази челядь, било общо достояние. Никой нѣмалъ частенъ имотъ, никой не можелъ да каже „това е мое“. Всѣки ималъ право да каже, че всичко е наше. Всички приходи постжпвали въ разпореждане на домакина. Кжщата имала само една кисия, която държалъ домакинътъ. Домакинътъ посрѣщалъ и всичкитѣ разходи: данъци, берии, глоби, ангарии и пр. Никой не противоречалъ на домакина. Въ най-ранно време той ималъ безграничната власть да нарежда общитѣ работи, споредъ способноститѣ и споредъ разбиранията си. Той ималъ и безусловната дисциплинарна и сждебна власть. Съ течение на времето еволюцията на задругата, въобше на челядьта, поставила нѣкои ограничения на тая патриархална власть, въ смисълъ, че въ единъ домашенъ задруженъ съветъ отъ пълновръстнитѣ членове на челядьта, последнитѣ били поканвани да кажатъ предварително своитѣ мнения, следъ което домакинътъ произнасялъ окончателно решение или присжда. Следъ това никой не можалъ да възразява и всѣки се подчинявалъ предъ присѫдата, като предъ една свещенна заповедь. Споредъ нарежданията на домакина, всѣки членъ отъ челядьта знаелъ своята служба, своето ведомство било въ областьта на скотовъдство, било въ областьта на земледѣлие, външни отношения, домашни занаяти и пр.

Жената на домакина била безусловно признатата домакинка, т. е. и тя изпълнявала, въ крѫга на женската челядь, правата на домакина, ако той е билъ съгласенъ на това, защото домакинътъ не цѣлата деятелность на женския крѫгъ е предоставялъ на домакинката.

Въ челядния задруженъ съветъ, единъ видъ съвещателенъ парламентъ, въ известно време вземала участие домакинката и съпругитѣ на жененитѣ членове отъ челядьта. Особно когато се е касаело за отчуждението на нѣкой недвижимъ имотъ. Мненията на този парламентъ били мѣродавни и даже наложителни за самия домакинъ и по предание нравствено задължителни. Дълбокиятъ моралъ на тази парламентска дейность оказвалъ силно благотворно влияние върху членоветѣ на задругата.

Имало е особенъ редъ, споредъ който можело да става отдѣляне на нѣкои женени членове на задругата, а разтуряне на задругата, много рѣдко явление, сѫщо така е ставало по традиционенъ опредѣленъ редъ съ посочване кому колко трѣбва да се отдѣли, а дѣлежътъ ставалъ не по глава (per capites), а по колѣно (per stirpes).

За външния свѣтъ домакинътъ е билъ онзи глава, къмъ когото сѫ се обръщали за всичко: и общинска, и окрѫжна и държавна власть сѫ познавали само домакина. Предъ сѫдебни и други власти не е имало нужда отъ формални пълномощия, за да може домакинътъ да представлява правомѣрно челядьта. Нека се прибави тукъ, че и следъ отдѣлянето на който и да било членъ отъ задругата, та и следъ разтурянето ѝ, образувалитѣ се отдѣлни челяди, имали устремната наклонность да образуватъ нови задруги.

До ново време челядна задруга е имало съ всичкитѣ ѝ характерни черти въ западна България. Имало е подобна и самъ-тамъ въ другитѣ мѣста на българската земя. Всѣкѫде тя се е изродила въ малки челяди, които, обаче, пакъ сѫ запазили патриархалния си характеръ. (Подробности за задругата вж. въ моята подробна монография „Българска челядна задруга“ изд. на Б. А. Н., г. 1915; сѫщо въ моя „Сборникъ бълг. юридич. обичаи“ т. I. Семейно право“ и важния трудъ на Д. Мариновъ въ „Жива старина“).

Изъ недрата на тази дълбока и жива рудница — българската челядна задруга сѫ излѣзли массата онѣзи първенци, търговци, учители, еснафлии, монаси, и други всевъзможни дейци — чинители на българското възраждане. Съ благословението на домакина, а понѣкога, когато той е упорствувалъ, и противъ неговата воля, будни членове на задругата сѫ излетявали и сѫ се впускали въ живота по свое усмотрение.

Челядьта е ядката на общината, въ която строй, функции и външни отношения сѫ били съобразявани споредъ домашния складъ на задругата или на челядьта въобще. Та, разбира се, въ общината първитѣ членове сѫ били стареитѣ на челядитѣ, станали стареи на общината, станали първенци въ общината и рѫководители на общинския животъ.

Тѣзи общини съставяли околията, „жупата“, сборъ отъ тѣзи околии съставяли една по-голѣма общность, общество, племе, народъ. което, организирано, давало държавата.

XI.

Първенци-чорбаджии — чинители на възраждането

Подложенъ на единъ критически погледъ, чорбаджийскиятъ институтъ у насъ, въпреки нѣкои некрасиви страни, които сѫ го излагали, е билъваженъ чинитель въ народното наше възраждане. Чорбаджийството е повече или по-малко наше българско самородно явление. Въ другитѣ балкански страни то се е проявявало спорадически, т. е. въ нѣкои мѣста и не е играло тази голѣма роля, както въ България.

Названието чорбаджия иде отъ турската или по право арабската дума чорба. Чорбата е била сѫществената храна въ турския енически корпусъ. Чорбаджията тамъ е билъ готвачътъ на чорбата, а чорбаджи-башиитѣ сѫ били вредъ, дето е имало енически огнища, надзиратели на продоволствието.

Понеже по-заможнитѣ домакини въ България гощавали турскитѣ властници, посетители на домоветѣ имъ, то за тѣзи властници домакинитѣ били чорбаджии. Още по-разширително чорбаджиитѣ сѫ станали глави на своитѣ домакинства, на разнитѣ мѣстни учреждения и заведения: търговски, занаятчийски и др. И най-после чорбаджия е билъ всѣки замогнатъ, повече или по-малко състоятеленъ и следователно влиятеленъ българинъ.

На турскитѣ административни власти много прилѣгнало чорбаджийството, като спомагателенъ институтъ и посрѣдническо състояние, за лесно и експедитивно вършене на функциитѣ имъ. Особно това прилегнало на най-много разпространенитѣ малки полицейско-административни органи-субаши (буквално началникъ на водитѣ, а въобще началникъ). Всѣка паланка или градецъ, дето е имало субашъ, особно въ тѣзи паланки и градове. дето е нѣмало друго население освенъ българи, субашътъ се е окржжавалъ отъ най-влиятелнитѣ първенци (нотабли). По всички въпроси на мѣстното управление: пжтища, всѣкакви съобщения, ангарии, берии, разпри и пр. и пр. субашътъ, безъ да е билъ длъженъ по законъ да прави това, се е обръщалъ по традиция за съвещание съ тѣзи предни хора на мѣстото.

Обикновенно малкитѣ разпри, напр. за скарване, сбиване, за салма (повреда на полски имотъ), субашътъ решавалъ съвмѣстно съ първенцитѣ. А много пжти, той безъ всѣкакви процедури, проваждалъ спорещитѣ страни до самитѣ първенци, които си имали свой съветъ и решавали по съвесть разпрата, а за изпълнението, ако сваденитѣ не се съгласявали помежду си да го извършатъ, субашътъ имъ го налагалъ. По този начинъ чорбаджиитѣ станали единъ важенъ институтъ. И ето защо самата власть се е обръщала къмъ първенцитѣ, малки и голѣми, и имъ предлагала разни правителствени служби: бирници (капзумали), векили (посрѣщачи на турски чиновници) и пр.

Редомъ съ това мѣстната окржжна власть (воеводи, паши, аени), за тѣхно удобство и като се съобразявали съ общинската автономия на населението, признавала избрания отъ тѣхъ кметъ за башъ-чорбаджия, а понегде и за мемлекетъ-чорбаджия (областенъ първенецъ). За външно проявление на отношенията на властьта къмъ тѣзи чорбаджии, управительтъ е викалъ въ централното мѣсто избрания и му вржчвалъ въ видъ на инвеститура една тояга, като му казвалъ: „бжди отъ сега нататъкъ чорбаджия на еди кое си мѣсто“.

Голѣмо било удобството за отношенията на власть и население, чрезъ тѣзи чорбаджии Не всѣкога, обаче, тѣзи чорбаджии имали пълното съчувствие на всички свои избиратели и данъкоплатци. Много пжти последнитѣ се вълнували и бунтували.

Редомъ съ оплакванията противъ народнитѣ подтисници (турци) и противъ властницитѣ понѣкога до окржжната, та дори до централната власть въ Цариградъ, достигали оплаквания и противъ чорбаджиитѣ. Едно Канун-наме отъ 1857 г. дошло да уреди положението и правоотношенията на чорбаджиитѣ (вж. моята статия „Канун-намето за чорбаджилъка въ Търновския Санждакъ отъ 1857 г.“ сп. Бълг. Академия на Наукитѣ кн. 29 за 1923 г.). Това Канун-наме припознава чорбаджилъка като единъ институтъ, опредѣля му длъжноститѣ, службитѣ, заплатата въ време на изборъ, даване смѣтка и пр. и пр.

Тукъ трѣбва да се подчертге, че чорбаджиитѣ, било тѣзи които сж били свободни отъ всѣкаква служба, но били влиятелни, било тѣзи, които сж били на служба и поради туй сжщо така имащи възможность да помагатъ на населението, най-после онѣзи чорбаджии, които сѫ се издигнали надъ другитѣ по своя умъ и въобще по своитѣ дарби, — тѣ всички вземали участие въ народнитѣ дѣла, въ черковни и училищни настоятелства, въ еснафски сдружения; сами на много мѣста строили черкови, мостове, защищавали населението, отваряли му очитѣ, поддържали въ него духа на самоувѣреность и въ най-тежкитѣ неволи давали му да разбере, че робията приближава къмъ своя край, а за това най-важното срѣдство е просвѣтата, т. е българската школа, езикъ и книга.

Първенцитѣ-чорбаджии сѫ се проявили не само като знатни, влиятелни предъ хюкюмата (правителството) участници въ съветитѣ на субашитѣ, но и като административно-полицейски посрѣдници между населението и властьта, въ каквито случаи тѣ сѫ помагали твърде много за насърдчаване на населението въ неговитѣ частни предприятия, тѣ сѫ били черковни настоятели, монастирски покровители, защитници на онѣзи стари келийни учители, които сѫ били преследвани отъ гръцкитѣ владици и пр. и пр.

Освенъ това въ редоветѣ на виднитѣ търговци, протомайсторитѣ на еснафитѣ, джелепитѣ и пр., тѣ сѫ били главнитѣ дейци и строители на разни положения, тъй много помогнали за възраждането.

Нѣма градъ, паланка и по-голѣмо село въ България, въ които да не се посочва на нѣкой първенецъ (чорбаджия), който съ влиянието си, съ срѣдствата си, съ съветитѣ си, съ закрилата на бедни, да не се е отличилъ.

Съ авторитета си предъ субаши, каймаками и паши тѣзи първенци спомогнали много за откриване на български училища, църкви, монастири и общини. Влиятелни предъ конака, тѣ защищавали правото на българскитѣ градове и села да иматъ училища и църкви на роденъ езикъ. Такива видни и влиятелни първенци ще посочимъ, безъ да бѫдемъ изчерпателни, следнитѣ: въ Търново въ най-старо време Велчо Джамджията и въ по-ново — хаджи Минчо и синъ му хаджи Николи, хаджи Кисимовци; въ Вратца — хаджи Тошо, Таню Манчовъ и Димитъръ х. Тошовъ; въ Видинъ — Манолъ Шишмановъ, хаджи Ангелъ Пешовъ, Тома и Атанасъ Миливановичъ; въ Шуменъ — хаджи Сава; въ Елена — хаджи Иванъ Кисьовъ, хаджи Юрданъ Брадата, хаджи Тодоръ и хаджи Христо; въ Копривщица — хаджи Геро, Петко Догана, малъкъ и голѣмъ Стоянъ Чалѫковци, които, обаче, сѫ проявили дейность въ Пловдивъ и Цариградъ; въ София — хаджи Мано и Трайковичъ; Самоковъ — хаджи Гюровци, Сребърниковци; въ Казанлъкъ — Груйолу; Сливенъ — Антонъ Камбуровци; Стара-Загора — хаджи Господинъ; Пловдивъ — поменатитѣ малъкъ и голѣмъ Стоянъ Чалѫковци, Гешолу; въ Одринъ семейството Найденъ Кръстевци и х. Станчевци;

Свищовъ — Антонъ Коновъ, Никола Векилолу и Н. Ценовъ; въ Русе хаджи Атанасъ; въ Скопие — братя хаджи Трайко, Г. Поповичъ, Г. Карайововъ; въ Прилѣпъ — хаджи Илиевъ; въ Велесъ — Янко Весевъ, Зафиръ хаджи Ангеловъ, Янко Кушевъ и др.; въ Битоля — Димко Радевъ или Паша Димко, Д. Робевъ и др. (Срав. Д. Мишевъ, ц. с. стр. 263—264).

XIII.

Келии и даскали. Училища и учители.

1. Келии и даскали

Следъ първитѣ духовни будители на народа, следъ Йосифа Брадати, Отца Паисия Хилендарски, Софроний Вратчански и следъ първитѣ духовни монастирски келии, ние срѣщаме такива келии надлъжъ и наширъ по цѣла България.

Келията е, буквално взето, стаичка, монастирска или друга. Въ нашия смисълъ келията е една първоначална първобитна, но извънредно важна и извънредно творческа учебна уредба. Много рано въ България, още въ най-тежкото духовно робство, още въ време на голѣмото задрѣмване, даже въ най-голѣмия летаргически сънь на българитѣ, келиитѣ поникнаха, като изъ невидѣлица. Тѣ се срѣщатъ почти въ всички чисто български паланки и села: Копривщица, Панагюрище, Калоферъ, Сопотъ, Котелъ, Елена, Трѣвна, Габрово, Дрѣново и пр. и пр. Най-напредъ въ келиитѣ, безъ особени покани, условия и споразумения, почватъ своята въ висша степень културна работа тъй нареченитѣ таксидиоти, за които се помена тука по-горе. Българи таксидиоти-духовници и изповѣдници — обитаваха временно, продължително понѣкога, въ тъй нареченитѣ метохи, т. е. монастирски владения, които се състояха отъ домъ, дворъ, понѣкога градинка и които служеха на таксидиотитѣ — стари монаси, като едно духовно-черковно убѣжище. Обикновено таксидиотитѣ идваха отъ Светата Рилска Обитель, и Света гора Атонъ, а именно отъ Зографския и Хилендарския монастири. Въ Елена имаше хилендарски метохъ. Първитѣ прочути монаси тукъ бѣха Никандъръ и Игнатий.

Келиитѣ въ метоситѣ, въ много ранно време, въ края на XVIII в., се обръщаха на учебни заведения, въ които монахътъ-старецъ, безъ никаква награда, учеше децата, та и много пѫти млади и възмѫжали мѫже и дори жени, които ламтѣха за грамотность. Учението въ келиитѣ бѣше съвсемъ незамисловато.

На първо мѣсто въ келиитѣ старецътъ-монахъ учеше на аз-буки своитѣ ученици, които много пѫти достигаха до десетки. Следъ аз-буки монахътъ ги учеше на срички. Сѫщевременно той отдѣляше и по нѣколко четвъртъ часове, за да ги поучи и на ржкамъ (броене). Броенето въ началото е било съ славянски, т. е. старобългарски букви. Така 1. се е изобразявало съ *А*, 2 съ *В*, 3 съ *Г*, 4 — *Б*, 5 — *Е*, 6 — *З*, 7 — ꙁ, 8 — і, 9 — ѳ, 10 — ї, 20 — *к*, 30 — *Л*, 40 — *М*, 50 — *Н*, 60 — ѯ, 70 — ω, 80 — *П*, 90 — *Ч*, 100 — *Р*.

По-късно буквеното изобразяване на цифритѣ се превърна въ арабско: 1, 2, 3, 4 и пр.

Програмата на келийното обучение не бѣше точно опредѣлена, както може да се разбира отъ само себе си. Въ всѣки случай тамъ се преподаваше много пжти и преди всичко тъй наречената Наустница или Часословъ. Въ часослова се съдържатъ службитѣ въ черква по часове и разни други „последования", които ставатъ въ черква, на вечерня и утреня, преди почване на литургията; на второ мѣсто идѣше псалтиря т. е. онѣзи дивни псалми (молитвени пѣния), които се откриватъ съ първия псаломъ „блаженъ мужъ иже не иде на совѣтъ нечестивихъ". На трето мѣсто идѣше тъй нареченото Светче-молитви, тропари и кондаци за всѣки светъ день, по движимитѣ и недвижими праздници. Следъ това следваше евангелието и апостола.

Въ по-късно време къмъ тѣзи духовно-черковни предмети се прибавяха и нѣкои свѣтски, като земеописание — така се наричаха тогазъ географията и историята. Може да се каже, че така съставената отъ само себе си незамисловата програма, бѣше нагодена така, че да се изчерпва тогавашното знание, тогавашната наука. Азъ бихъ нарекълъ келийнитѣ школи, особно подиръ тѣхното развитие, народни университети, защото въ тѣхъ имаше всичко, което трѣбваше на тогавашния български грамотенъ и просвѣтенъ човѣкъ.

Келийнитѣ школи отъ началото на XIX столѣтие се развиватъ въ истински училища. Тѣ се ржководятъ не само отъ духовни лица — монаси, но и въ много мѣста отъ новопоявили се даскали, каквито е имало навсѣкжде по България въ тѣзи тъмни времена, особно въ голѣми села и паланки, гдето гръцкото учение не бѣше още успѣло никакъ да проникне. По-горе се поменаха нѣкои отъ тѣзи голѣми села и паланки, гдето сж се помнѣли първоначално келиитѣ съ своето обучение. Сега, въ началото на XIX в., въ Котелъ и Карлово, въ Калоферъ и Сопотъ, въ Копривщица и Елена, въ Панагюрище и Габрово, въ Кратово, Прилѣпъ и Скопие и въ много други, келийнитѣ училища иматъ за свои даскали вече познати и „авторитетни" лица, каквито сж били, напр. въ Копривщица — бащата на Найденъ Геровъ, даскалъ х. Геро, обучението на когото тъй художествено и драматически е изобразилъ Любенъ Каравеловъ, въ повестьта си „Българи отъ старо време".

Въ Елена се билъ прочулъ най-напредъ даскалъ Дойно

Граматикъ, внукъ на дѣдо Стояна Робовски — родоначалникъ на фамилията Робовски. Даскалъ Дойно направилъ красивъ преписъ отъ Паисиевата история въ 1784 г. Този преписъ, единъ отъ най-добритѣ, на Паисиевата история, се намѣрва сега, даденъ отъ наследницитѣ на попъ Дойна, въ Народната библиотека въ София. Приемникъ, тъй да се каже на попъ Дойно е билъ неговиятъ синъ — даскалъ Дечо, покъсно попъ Андрея Робовски. При него въ еленската келия имало две соби (печки) и тя събирала до 100 души; учительтъ занимавалъ по-високо мѣсто, за да могатъ ученолюбивитѣ еленски първенци да седнатъ при даскала, когато посетятъ келията.

Повтарямъ: подобни келии и келийни училища е имало надлъжъ и наширъ въ цѣла България. Включвамъ тукъ Тракия и Македония[1]). Тѣзи келийни школи постепенно измѣстили, поне въ нѣкои мѣста, гдето ги е имало, гръцкитѣ доста добре уредени училища, които се намѣрвали подъ покровителството на мѣстнитѣ гръцки митрополити, въ това време горещи апостоли на елинизма и на елинизацията въ Балканския полуостровъ, особно между „простодушния“ български народъ, смѣтанъ отъ тѣхъ за варварски.

2. Учители и училища

Изъ келиитѣ и келийнитѣ училища се излѫчиха зари, които освѣтиха, на първо време едва-едва, а после доста чувствително, обществения небосклонъ на България. Скоро ние виждаме вече появяването и на по-важни учебни срѣдища, вече станали истински учебни заведения — училища.

Нека поменемъ тукъ на първо мѣсто училищата въ Копривщица, Карлово, Калоферъ, Сопотъ, Елена, Свищовъ, Котелъ и др. Важенъ учебенъ центъръ се е установилъ въ Карлово, при учителя Райно Поповичъ (1800—1858), който преподавалъ по гръцки и когото дошли да слушатъ много видни отпосле народни дейци и борци за духовна и политическа свобода. Райно Поповичъ почналъ най-напредъ своето учителство въ Котелъ. Съ своитѣ проповеди и съ своитѣ книги, които е издалъ, той може да се смѣта за единъ отъ голѣмитѣ будители въ началото на XIX в. При него сѫ се учили Гавриилъ Кръстьовичъ отъ Котелъ, Ботю Петковъ отъ Калоферъ и Сава Г. Раковски, Евлогий и Христо Георгиеви, братя Ив. и Д. Гешови, братя Шопови и др. Райно Поповичъ е познатъ като преводачъ и компилаторъ на нѣколко печатани въ Будапеща книги, между които най-позната е била Христоитията, която е претърпѣла нѣколко издания.

---

[1]) Споредъ приблизително достовѣрни сведения келии и келийни училища е имало въ България, Тракия и Македония въ 1750 г. 21 келии, отъ които градски 2, а останалитѣ селски; въ 1800 — 48 келии, отъ които 6 градски, а въ 1834 г. — 189, отъ които 33 градски.

Училището на Райно Поповича въ Карлово идѣше сякашъ да отговори, но не напълно, на втория зовъ на Хилендарския монахъ. Първиятъ зовъ: „Българино, знай своя езикъ“, вече се удовлетвори, повече или по-малко, въ развититѣ келии и келийни училища. Но тѣзи училища не даваха истинска просвѣта, не отваряха очитѣ на ученицитѣ върху миналото на българския народъ, върху неговата славна история въ срѣднитѣ вѣкове, върху неговитѣ духовни нѣкога и въобще културни прояви презъ епохата на Бориса, Симеона, Асеновци и Патриархъ Евтимия. А това бѣше, така да се рече, втория зовъ, който се стрѣлна изъ Хилендарския монастирь въ 1762 г.

Училището на Райно Поповичъ бѣше предимно елинско, ако той и да проповѣдваше народностна пробуда и да посочваше на своитѣ питомци пѫтя за събуждането на родната земя, чрезъ просвѣта и въобще българска народна култура. Той смѣташе, и справедливо, че веднажъ възпитани на науки и книги отъ по-висока степень, образованието ще накара неговитѣ ученици да подирятъ своето гражданско-просвѣтно и народностно издигане, колкото се може по-скоро. Ето защо, между друго, той имъ дава въ рѫце печатанитѣ отъ него въ Будимъ-Пеща три книги: „Краткое тълкувание на божествения храмъ“, „Христоития или благонравие“ и „Езопови басни“.

Приблизително въ сѫщия този духъ и съ сѫщата цель бѣше открито и развито училището на Христаки Павловичъ (1804—1848) и Емануилъ Васкидовичъ, гръкъ (поч. 1875 въ Свищовъ). И тѣ бѣха елинисти и съ наукитѣ по елински проповѣдвани и подкрепяни на чистъ български езикъ, тѣ направиха дълбоко превращение въ духоветѣ на онѣзи ученици, които бѣха отишли отъ разнитѣ кѫтове на България да се учатъ въ този новъ храмъ на просвѣта и наука.

Истински народни български училища се появяватъ въ втората четвъртъ на XIX столѣтие и тѣ сѫ именно, които неусѣтно, бавно, но сигурно изтикватъ елинизаторството на гръцкитѣ училища. Тѣзи последнитѣ бѣха достигнали до тамъ, щото да помамятъ много добри българи и да ги направятъ почти гърци, които намѣрваха, че варварскиятъ български езикъ не може да имъ даде нито почетно обществено положение, нито единъ сносенъ и по-високъ поминъкъ. Туй прискръбно положение на българщината у насъ се вкореняваше все повече и повече и достигаше до тамъ, щото да прави силно впечатление и на наблюдателя върху българския животъ у насъ.

Рускиятъ ученъ, професоръ и академикъ, Викторъ Григоровичъ, при своитѣ пѫтувания въ Западна България, Охридско, Битолско и други мѣста, даже въ 1845 г. забелязалъ, че български духъ липсва и въ най-интелигентнитѣ срѣди, че всичко се е погърчило, и че българщината се е запазила само въ нѣкои села. Отъ своя приятель и водачъ, шивачъ по занаятъ, той разбралъ, че гръцкото учение е пустнало дълбоки корени. „Азъ — казва Григоровичъ — не срещнахъ въ Охридъ нѣкого, който да може да чете славянски. Български се говорило само въ тѣсенъ семеенъ кржгъ, оживяванъ отъ присжтствието на женитѣ: вънъ отъ семейния кржгъ българитѣ си служили съ гръцкия езикъ. Споредъ събранитѣ отъ менъ сведения, славянското богослужение се е запазило само въ Дебрецъ, Дебъръ и Прилѣпъ“.

Скоро, обаче, картината почва да се измѣня. Благодарение на българскитѣ търговци, преселници изъ България въ Одеса, Букурещъ, Галацъ, Браила и въ Цариградъ, запалва се една нова главня, която на първо време блѣщука, но по-късно се проявява въ силенъ просвѣтенъ пламъкъ. И Григоровичъ се зарадвалъ твърде много, когато намѣрилъ въ Щипъ училище, въ което се преподавало по славянски.

Свѣтлината на истинското българско образование блѣснала най-напредъ въ пълната си сила въ Габрово. Василий Априловъ въ Одеса, търговецъ и високо интелигентенъ българинъ, билъ вече почти погърченъ. Той минавалъ почти за гъркъ и членъ на гръцката етерия, която готвѣла Завѣрата въ 1821 година. Запознаването му съ Юрий Ивановичъ Венелина и чудотворната, подобна на Паисиезата история, книга на Венелина „Древнитѣ и сегашнитѣ българи“ (1824) ударили силно върху българското чувство на Априлова. Той сякашъ се свѣстилъ отъ своята заблуда. Той се усѣтилъ съ гордость българинъ. Той и неговитѣ габровски приятели въ Одеса, замислили и изпълнили своето желание, макаръ съ голѣми трудности и борби съ гръцкия владика въ Търново, да открие Габровското училище на свои и събрани отъ него срѣдства въ 1835 година. За туй училище Венелинъ въ своя трудъ „За зародиша на новобългарската литература“, казва; „Ето где е зародиша на българското образование“.

Не е възможно да се помене името на Юрий Ивановичъ Венелинъ, карпатски русинъ, медикъ по образование, историкъ по призвание и дълги години работилъ въ областьта на българската историография, като пионеръ, да не се спремъ и да не изкажемъ своята адмирация за неговото подвижничество въ онова време, въ полза на науката и българския народъ. Венелинъ рови изъ архивитѣ, събира всѣкакви данни, работи надъ българската история и е пръвъ, който я създава и може да се нарече патриархъ на българската историография. Той бива командированъ въ България следъ руско-турската война (1828—29) и, при всичко, че не е можелъ да навлѣзе по-навжтре, обаче, използувалъ е своитѣ познанства въ Кишиневъ съ българскитѣ колонисти, запознава се съ Букурещкия „Исторически архивъ“, обнародва събранитѣ отъ него „Български народни пѣсни“, приготвя и Руската Академия издава неговата сбирка„ Влахо-болгарскія или дако-славянскія грамоты“. Съ други думи, Венелинъ издига на голѣма висота познанието на българския народъ. Ботю Петковъ превежда Венелиновитѣ „Древнитѣ и сегашни българи“, които, напечатани и въ България, произвеждатъ не по-малко прехласъ, отколкото преписитѣ на Отецъ-Паисиевата „Славѣноболгарская история“, която била издадена, съ малки допълнения и промѣни, отъ Христаки Павловичъ, подъ името „Царственикъ“ (1844).

Габровското училище скоро имало вече свои конкуренти въ други подобни доста уредени народни училища. Таквизъ сѫ били училищата: въ Пловдивъ първенецътъ Хаджи Вълко Чалъка се опиталъ да отвори българско училище, обаче владиката го молилъ да не прави това, защото ще си създаде неприяности съ патриархията, а самъ владиката Никифоръ ужъ нѣмалъ нищо противъ. Поради това Хаджи Вълко Чорбаджи основалъ училищс въ Копривщица за което билъ поканенъ да учителствува самъ Неофитъ Рилски, следъ когото сѫ учителствували тукъ Найденъ Геровъ (р. въ Копривщица на 1823 и умр. 1900), Иоакимъ Груевъ (1828—1912) и др. Тѣзи учители сѫ били не само носители на просвѣта, но и на народностно будене и съзнание. Не е лишно да се помене тукъ, че Найденъ Геровъ — руски възпитаникъ отъ Ришелевския лицей, е committedсталъ единъ постояненъ съветникъ и рѫководитель както на българскитѣ търговци и деятели извънъ България, тъй и на мнозина въ страната, тъй като къмъ него се обрѫщали за съвети и упѫтвания отъ много мѣста, главно отъ Букурещъ и Цариградъ. Заслугитѣ на Найдена Геровъ, не само като учитель, но и като руски представитель (консулъ въ Пловдивъ) сѫ били грамадни и тѣ заематъ особно мѣсто въ изложението на културното дѣло, вършено въ България, въ продължение на десетки години. Издадениятъ отъ Българската Академия на наукитѣ „Архивъ на Найдена Геровъ“ (два тома) и неговитѣ „Документи по българската история“ (два тома) сѫ ценни паметници въобще по най-новата българска история,' отъ времето на турското владичество. А „Рѣчникъ на блъгарскый языкъ“ (5 тома 1895—1904 г.), е неговиятъ свѣтълъ нерѫкотворенъ паметникъ, който до сега не е засѣнченъ отъ никакво подобно издание.

Калоферскитѣ търговци въ Одеса: Мутьевъ, Тошковъ, Тошковичъ и други отварятъ училище въ родния си градъ Калоферъ, дето е учителствувалъ бащата на Христо Ботевъ, Ботю Петковъ; свищовецътъ Иванъ Х. Ангеловъ, търговецъ въ Букурещъ, открива и самъ поддържа училище въ родния си градъ Свищовъ; първенецътъ-чорбаджия, търговецъ въ Пловдивъ, Христо Хината, който търгувалъ съ Виена и Одеса, съградилъ съ свои срѣдства училище въ родния си градъ Казанлъкъ, като подарилъ 15 хиляди гроша за фондъ на училището; родолюбиви котленци събиратъ 50 хиляди гроша и откриватъ българско училище въ Котелъ, а тѣхниятъ ученъ съотечественикъ Петъръ Беронъ, дава ежегодно по хиляда лева за поддържане девическо училище и открива въ Шуменъ, Османъ-Пазаръ и въ шуменскитѣ села десеть девически училища; първенецътъ-чорбаджия Хаджи Стоянъ отъ Севлиево въздигналъ съ собствени срѣдства въ родния си градъ грамадно училищно здание, което струвало повече отъ 60 хиляди лева и самъ плащалъ на учителитѣ и пр.

Съревнуванието и надпреварването на много градове и паланки, за да си уредятъ мѣстни народни училища, като развитие и усъвършенствуване на келиитѣ, вървѣли съ успѣхъ. Ентусиазмътъ билъ всеобщъ. Пожертвуванията, помощитѣ, както лични, тъй сжщо и най-много на уреденитѣ вече еснафи и каси, се давали въ изобилие и учителитѣ навсѣкжде, дето се открили нови училища можели да живѣятъ сносно и можели да работятъ за събуждането, свѣстяването и възродяването на родината. Напраздно гръцкитѣ владици навсѣкжде, а особено въ Търново и въ Пловдивъ, се старали да спратъ това просвѣтно движение, което било смъртоносно зарадъ тѣхната деспотическа власть, както и за проповѣдваната отъ тѣхъ еллинизация на мѣстнитѣ българи. Никакви преследвания противъ учители, никакви затвори и заточения не спирали течението, не спирали пламъка, който вечэ съгрѣлъ и освѣтилъ народностното движение по всички линии.

Въ Търново се явява Никола Михайловски (р. въ Елена 1818 — 1893) и урежда мѣстното гражданско училище образцово, като възпитанникъ на Московския университетъ. Той се явява първи могжщъ педагогически факторъ и ето защо търновското училище се посещава отъ мнозина, не само млади, но и възрастни, които се готвѣли да станатъ учители.

Въ Елена се явява Иванъ Момчиловъ (1819—1869), който въ известно време, наедно съ Михайловски, урежда Еленското училище, по такъвъ начинъ, че то, поради своитѣ отлични преподавания, заслужено привлича маса ученици и готвещи се за учители млади, които отпосле прославили своитѣ преподаватели. Между ученицитѣ на Ивана Момчилова и Никола Михайловски, въ Елена, струва да се поменатъ Петко Рачовъ Славейковъ, Драганъ Цанковъ, Д-ръ Боневъ, Тодоръ Шишковъ и др.

На Славейкова Еленското училище отъ времето на Момчилова повлияло силно, като гледалъ наплива на ученици, готови да станатъ и станали учители. Тъкмо заради това Славейковъ, не на едно мѣсто въ своитѣ бележки и спомени, нарича Еленското училище „Даскалоливница".

Никифоръ попъ Костадиновъ (1824—1881) отъ Елена извършва едно чудо съ училището въ Татаръ-Пазарджикъ. Този одески семинаристъ, по съветитѣ на Найдена Геровъ, се явява въ поменатия градъ и става учитель, като основава училище, на което цельта е била на първо време, да отнеме ученицитѣ-българчета отъ гръцкото тамъ училище, тъй като твърде естествено, последното е имало за цель да погърчва, а не да дава народна просвѣта. Ревностьта и ентусиазмътъ, съ които Никифоръ попъ Костадиновъ се заловилъ за работа, били силни и заразителни. Мѣстната община се възхищавала отъ неговата работа. Скоро училището на даскалъ Никифора се напълнило съ българчета и лека-полека тѣ достигнали до броя 600. Между това въ гръцкото училище, което имало до тогазъ 305 ученици, останали само 30. Това обстоятелство стрѣснало гърцитѣ. Тѣ се оплакали на гръцкия владика въ Пловдивъ, тогава Хрисантъ, който наклеветилъ даскалъ Никифора предъ мѣстния мютесарифинъ и предъ централното правителство въ Цариградъ. Даскалъ Никифоръ, съ други граждани на Т.-Пазарджикъ, билъ повиканъ на сѫдъ предъ мютесарифина по обвиненията на Хрисанта. Мютесарифинътъ най-напредъ питалъ: „Где е този руски попъ, за когото му говорилъ Хрисантъ?" — оказало се, че това е даскалъ Никифоръ — младъ момъкъ. Обвиненията на Хрисанта, че Даскалъ Никифоръ е московски агентъ, че учи децата на „Талимъ" (военно упражнение), че извиква въ тѣхъ чувства противъ султанското правителство — всичко това било съборено отъ обясненията на гражданитѣ предъ мютесарифина. Дошло известие и отъ Цариградъ, че не се намѣрва нищо за виновно и престѫпно противъ държавата въ учителствуването на даскалъ Никифора. Мютесарифинътъ освободилъ даскалъ Никифора, като му поржчалъ да се облѣче въ обикновени, а не въ „тѣсни" дрехи и като задържалъ въ себе си печата на училището който печатъ носилъ надписъ „Татаръ-Пазарджишко народно училище" съ изображение на пѣтелъ въ срѣдата. Този печатъ билъ разпроводенъ на много мѣста въ България отъ Василий Априловъ. На въпроса на мютесарифина: „Какво означава този пѣтелъ?" даскалъ Никифоръ обяснилъ, че това е символъ за децата да ставатъ рано, когато пѣе пѣтельтъ и да се залавятъ на учение. Даскалъ Никифоръ, следъ Татаръ-Пазарджикъ се явилъ отново въ Елена, гдето продължилъ хубавото дѣло на Момчилова, въ продължение на нѣколко години, почти до освобождението.

Въ Одринъ Найденъ Кръстевъ основава българско училище. Въ Видинъ Манолъ Шишмановъ, който много се старалъ да се основе своевременно училище и въ Видинъ, предъ видъ на голѣмитѣ препятствия, посъветвалъ и взелъ инициативата да се основе духовно училище въ Раковишкия монастиръ (Кулско 1848). Отъ тукъ се приготвили цѣла редица свещеници за областьта.

Въ Ломъ училището било засилено. Тамъ се прославили по своята културна деятелность Кръстю Пишурка и Никола Първановъ.

Вратца е била винаги важенъ културенъ центъръ. И тука първенцитѣ винаги сѫ жертвували за издигане, колкото се може по-високо, на просвѣтата и въобще културата.*)

* * *

Единъ отъ раннитѣ будители и носители на българското духовно възраждане е билъ Иоакимъ Кърчовски (умр. 1820). Този народенъ учитель родомъ отъ Кичевско, редомъ съ поменатия по-горе, Пейчиновичъ, не само е даскалувалъ, но и издалъ нѣколко книги (четири), печатани въ Буда-Пеща.

Македония не останала назадъ, въ известни отношения, отъ България. И тука търговци направили постѫпки и уредили училища въ Велесъ, Банско, Скопие, Щипъ, Струга, Прилѣпъ, Кукушъ и пр. Братя Миладинови — Димитъръ (1810—1862) и Константинъ (1832—1862) отъ Струга — възпитанници на Янинската гръцка много усъвършенствувана школа, развили енергична, педагогическа и обществена деятелность въ много мѣста на Македония, особено въ южнитѣ ѝ части Тѣ не само учителствували, но и будили народното съзнание, събирали фолклорни сведения, народни пѣсни и приготвили знаменития онзи сборникъ „Български народни пѣсни“, издаденъ съ срѣдства на владиката Щросмайеръ въ Загребъ на 1861 г. Гръцката владишка интрига и клевета били силни предъ турското правителство, чрезъ патриархията. Димитъръ Миладиновъ билъ арестуванъ за противодържавни агитации, т. е. като бунтовникъ, безъ разпитъ билъ хвърленъ въ цариградския затворъ, гдето дошелъ да го дири братъ му Константинъ, свършилъ учението си въ Москва. Споредъ достовѣрни сведения и Димитъръ и Константинъ загинали въ затвора отъ отрова или по другъ насилственъ начинъ. За това има и едно свидетелство отъ д-ръ Христо Стамболски въ неговитѣ „Спомени“, излѣзли, въ края на живота му, въ три тома.

Вѣнецъ на българскитѣ училища съставятъ, несъмнено, тритѣ гимназии: Болградската, Габровската и Пловдивската, наречена учителска семинария, а по-късно и реалното училище, въ Комратъ, Бесарабия. Болградската гимназия се открила въ 1858 г. въ Болградъ, центъръ на преселенитѣ българи въ Бесарабия. Открита по починъ на българскитѣ колонисти, тя се е поддържала отъ приходитѣ на общински имоти и се управлявала отъ особно попечителство. Тя първа сгрупирва въ своитѣ стѣни млади интелигентни сили. За пръвъ титуляренъ директоръ има Д. Мутьевъ (1818—1864 г.), докторъ на философията отъ Бонския университетъ. При гимназията се урежда и пансионъ, който се пълни съ ученици-българи отъ Бесарабия и отъ всички краища на българската земя. При нея се открива и печатница.

---

*) Въ 1845 г. въ Казанлъкъ имало 500 ученици, въ 1848 въ Пазарджикъ — 600, въ 1850 въ Стара-Загора повече отъ 1000 ученика; презъ сѫщата година въ Велесъ имало повече отъ 700 ученика и Търговско училище; въ 1852 въ Калоферъ имало 380 ученика и пр. (Вж. Д. Мишевъ. България въ миналото. София 1916, стр. 318).

Габровското училище, превърнато въ гимназия, при нови преподавателски сили (Ив. Гюзелевъ, Р. Каролевъ, П. Генчовъ, Несторъ Марковъ и пр.), взема първенство, съревнува съ другитѣ две срѣдни училища, дѣли съ тѣхъ заслугитѣ си и славата си. Болградскитѣ възпитаници по-рано и пловдивскитѣ по-късно се срѣщатъ съ учителитѣ, ученици на Герова, Груева, Михайловски, Доброплодни, Момчилова, Славейкова и съ едно съревнувание и ентусиазъмъ разпространяватъ просвѣта и съзнание у народа (Д. Мишевъ, ц. с. 319).

За просвѣтната и многостранна културна деятелность на Д-ръ Ив. Селимински (1798—1867 г.), би трѣбвало да се говори по-особно и отдѣлно. Селимински е особенъ типъ на български просвѣтитель и будитель. Цѣлъ животъ той е билъ или учитель или общественикъ. Цѣлъ животъ той е основавалъ училища, въ нѣкои отъ които е самъ учителствувалъ (Сливенъ, Пловдивъ, Плоещъ, Букурещъ). Неговата мисъль е била, че, като се обучатъ на елински езикъ, българчетата и въобще българитѣ ще могатъ по този начинъ да конкуриратъ на гърцитѣ или на гъркоманитѣ и ще правятъ по-малко гибелна тѣхната противобългарска деятелность. Селимински е писалъ голѣмъ брой съчинения и спомени по гръцки езикъ. Тѣзи спомени сѫ ценни, като източникъ за българското възраждане. Тѣ сѫ преведени и издадени отъ нашето Министерство на Народното просвѣщение. За тѣхъ се е писало твърде много — и въ малки и въ голѣми трудове. Между последнитѣ е и труда на проф. М. Арнаудовъ „Селимински. Животъ, дѣло, идеи“, издание на нашата Академия на наукитѣ, София 1938 г. Селимински, както и Раковски, е билъ противъ българскитѣ изселвания и заселвания въ Влашко, Бесарабия и другаде, при все, че въ началото на войнитѣ, отъ първитѣ десетки години на миналото столѣтие, той е оправдавалъ това изселване съ необходимостьта да запазятъ живота си много дейци, борци и участници въ тѣзи войни.

Като завършвамъ бележкитѣ, които правя за огромнитѣ заслуги на учителството у насъ, въ дѣлото на възраждането, смѣтамъ за неизлишно да прибавя, че почти всички работници въ срѣдата на учителството вѣрваха въ всемогѫществото на науката, на просвѣтата, на културата за възраждането на народа. Всички почти посочени по-горе учители бѣха привърженици на вѣруюто, че спасението е въ просвѣтата, на която бѣха се посветили и въ Габрово, и въ Прилѣпъ, и въ Болградъ, и въ Битоля, и въ Търново, и въ Пловдивъ. Имаше, наистина, нѣкои учители, които по темпераментъ или по особено свое разбиране, сподѣляха мисъльта, че „свободата не ще екзархъ — иска Караджата". И тѣ бѣха въодушевени отъ проповедитѣ на вестницитѣ отвъдъ Дунава, издавани отъ Раковски, Каравеловъ, Ботю Петковъ, Войниковъ, Паничката и др.

Не е излишно тукъ да се напомни, че между срѣдствата, които въздействуваха за извикване едно освободително революционно настроение, бѣха въ най-ново време и пѣснитѣ. Забележително е, обаче, че тѣзи пѣсни не бѣха таквизъ, дошли отвъдъ Дунава. Напротивъ, това бѣха пѣсни на единъ скроменъ, миролюбивъ инъкъ и добросъвестенъ дългогодишенъ служитель на народното просвѣщение. Добри Чинтуловъ отъ Сливенъ (1822—1868 г.), руски възпитанникъ, е учительтъ, който написа и безименно въ рѫкописъ разпространи бунтовнишки пѣсни, които допаднаха на българската младежь и се разпѣваха надлъжъ и наширъ по цѣла България. Преди пѣснитѣ на Чинтулова на зияфети (угощения и сборове) се пѣяха турски любовни пѣсни, които — въ най-добъръ случай — бѣха замѣствани отъ еротическитѣ пѣсни на П. Р. Славейкова, които той отчасти преведе отъ гръцки, отчасти самъ състави, за да изгони турскитѣ, и ги обнародва нѣколко пѫти въ своитѣ пѣснопойки и други сбирки.

Пѣснитѣ на Чинтулова съдържаха нѣщо, което не само ободряваше, но и наелектризирваше младежьта, която ги пѣеше и която, впрочемъ, не подозираше, че това е единъ сливенски учитель, който имъ е далъ драгоценното съкровище на родолюбиви и революционни пѣсни. Между най-любимитѣ ѝ пѣсни въ домашни срещи и сборове, бѣха „Стани, стани юнакъ балкански, отъ сънь дълбокъ се събуди, — срещу народа отомански, — ти българина поведи"; — или пѣсеньта „Вѣтъръ ечи Балканъ стене, — самъ юнакъ на коня, — с'трѫба зове своитѣ братя, — всички на орѫжие".

Най-внушителната и най-много пѣяна пѣсень бѣше преведената отъ Чинтулова революционна пѣсень на гръцкия революционеръ-публицистъ Ригасъ отъ Фере, загиналъ предателски въ Австрия, на пѫть отъ Парижъ за Атина, не много преди гръцката завѣра. Тази пѣсень се сматряше между завѣрджиитѣ — и гърци и българи — и когато я разпѣваха по гръцки, като Марсилйезата на Роже де Лилъ. Първиятъ куплетъ на тази пѣсень, Чинтуловъ нагоди по български така:

Кѫде си вѣрна ти любовь народна?
Кѫде блѣстишъ ти искро люборододна?
Я с'силенъ пламъкъ ти пламни,
та силенъ огънь разпали
на младитѣ в'сърдцата
да тръгнатъ по гората.

(Въ пѣснопойкитѣ „да тръгнатъ по гората“ се печаташе — „да тръгнатъ по школята“).

Наистина, на тази „люборودна искра“ станаха жертва не малко младежи, защото турската полиция — и въ паланки и въ градове — намѣрваше възможность да узнае кои сѫ тѣзи, готови да служатъ на бунтовнишката мисъль, арестуваше ги, изследваше ги и нѣкои даже изпращаше на заточение въ Диаръ-бекиръ — обстоятелство, което не стрѣсваше никого. Напротивъ, разпалваше огъня въ душитѣ и сърдцата на млади и на стари.

XIV

Будителската роля на първитѣ вестникари, книжари и книгопродавци

1. Публицисти и вестникари

Съ голѣма радость българскиятъ интелигентъ е посрещналъ първитѣ наши периодически издания, списания и вестници. Тѣзи списания и вестници сѫ били важни будители, силни двигатели и неуморни разпространители на народното осъзнаване.

„Любословието“ на Константина Фотиновъ (р. въ Самоковъ на 1790, умр. 1858), е първото периодическо издание у насъ. Фотиновъ е почналъ неговото обнародване въ Смирна, дето той е билъ учитель по гръцки. Въ 1842 г. излѣзълъ пробенъ брой на „Любословiе“, а после (1844-46) продължавало изданието на това високополезно периодическо списание, което съдържало статии по: история, етнография, география, езикознание, стопански науки, търговия и пр. и пр. То било четено въ цѣла България, макаръ че тиражътъ на това списание (не повече отъ 500 броя) не е билъ голѣмъ и абонатитѣ били малко. Списанието се печатало въ печатницата на Дамяновъ — Смирна. Фотиновъ е авторъ и на една „География всеобща“ (1843), въ която между друго се описватъ и българскитѣ земи. Тая книга е обърнала заслужено внимание и оценена високо, като е била преподавана въ нѣкои училища.

Друго периодическо списание е това на Ивана Добровски (род. въ Сливенъ на 1812, умр. въ Пловдивъ на 1896). Добровски е билъ 20-на години учитель въ разни мѣста, билъ е представитель на Сливенъ въ народочерковния съборъ въ Цариградъ на 1872 г. Както „Любословіе“, тъй и списанието на Добровски „Мирозрѣние“, обнародвано въ Виена (1850 и 1870), сѫ били издавани въ народностенъ духъ и се списвали предимно отъ самитѣ тѣхни редактори. Въ „Любословіе“ езикътъ е повече славяно-български (черковенъ). „Мирозрѣние“ се списвало на по-говоримъ български езикъ, „Мирозрѣние“ се списвало по-свободно, та тази мисъль е накарала Добровски да не отиде и да започне изданието на своето списание въ Цариградъ, дето по това време е имало вече български печатници.

За да се оцени заслугата, както на Фотинова, тъй сѫщо и на Добровски, трѣбва да се пренесемъ мисленно въ времето, когато тѣ сѫ действували. Въ Смирна Фотиновъ не е намѣрвалъ достатъчно букви въ печатницата и напротивъ е срѣщалъ мѫчнотии отъ самия стопанинъ на тази печатница — гъркъ. Срѣдства за изданието той нѣмалъ. Спомощници (абонати) имало малко. И Фотиновъ, когато съ пълна отъ тѫга душа се принуждава да спре изданието на „Любословіе“, благодари на г. г. Тъпчилеща и Ралля хаджи Маврида, за дето сѫ го улеснявали парично.

Ако Фотиновъ и Добровски почнаха съ списания една многополезна деятелность, тя не трая дълго време, макаръ че принесе важни заслуги на народностното съзнание и на обществеността у насъ. Много по-голѣма е заслугата на едно истинско повременно списание — „Български книжици“, издавано отъ 1858 до 1861 год. Издатель на това много полезно и въ пълния смисълъ на думата периодическо списание е била уредената въ Цариградъ „Българска книжовна община“, която е имала начело търговци. „Български книжици“ по съдържанието си и по отдѣлитѣ си — исторически, книжовенъ, фолклоренъ (пѣсни), съ търговски дневникъ, стопански новини, занаятчийски новини, критика и книгописъ, представлява едно списание, което, сравнено и съ следосвободителнитѣ у насъ периодически списания, не стои по-долу. Негови редактори бѣха, едно следъ друго: ученията руски възпитанникъ Д. Мутьевъ, учитель, отпосле и директоръ въ Болградската българска гимназия, Гавриилъ Кръстьовичъ, който и при служебнитѣ си занятия, като османски сановникъ, юристъ, професоръ въ търговско училище, е намѣрилъ за възможно да отстѫпи на молбитѣ, които му сѫ отправяни, за да се залови съ редакцията на „Български книжици“. Въ него време това списание е добило голѣмо разпространение, било е четено навсѣкѫде въ България и имало защо, тъй като то се списвало много добре. Следъ Кръстьовича, редактори сж били д-ръ Иванъ Богоровъ и Тодоръ Бурмовъ.

Заслугитѣ на „Български книжици“ сж голѣми, тъй като тѣ извикали сътрудничеството на нѣколко тогавашни книжовници, каквито сж били: Петко Рачовъ Славейковъ, архимандритъ Натанаилъ, по-късно владика Охридски и Пловдивски, Иоакимъ Груевъ и др. Нека се прибави, че „Български книжици“ сж печатали редица турски документи по българската история, отъ времето на османското владичество.

* *
*

Грамадно е било значението на първия български вестникъ, основатель на който е билъ д-ръ Иванъ Богоровъ (Иванъ Богоевъ). Богоровъ е посветилъ цѣлия си животъ на будителство. Той почва своето дѣло още въ Одеса, като ученикъ. Той е билъ първи основатель на първия български вестникъ; той е билъ редакторъ на „Български книжици“; обикалялъ цѣла България, за да изучи нейното стопанско и социално положение, той първи е почналъ да пише по стопански въпроси: за търговия, за индустрия, за занаяти и ни остави два речника „Френско-български“ и „Българско-френски“, които принесоха голѣма услуга на занимаващитѣ се съ френски езикъ. Това, обаче, което заслужва адмирация и поклонъ предъ паметьта на д-ръ Иванъ Богорова, то е основаването на първия български вестникъ, „Български орелъ“ (20 априлъ 1846), най-напредъ въ Липиска. Но той има дълбокото съзнание, и много основателно, че единъ вестникъ по него време, трѣбва да се появи, издава и поддържа въ Цариградъ, за да може да бжде четенъ отъ българския народъ, не само въ Цариградъ, но и въ всички тогавашни събуждащи се селища — паланки и градове. И наистина, д-ръ Иванъ Богоровъ, въоржженъ само съ силна воля, съ търпение, постоянство, се залавя за това, което за онова време може да се нарече истински подвигъ. „Цариградски вестникъ“, който той основава въ Цариградъ (1848), съ голѣми мжчнотии, като си достави и една малка печатница съ срѣдства на букурещки търговци, завчасъ спечели име и популярность. Ако и издаванъ само седмично, той дава на българския читатель голѣма информация, масса културни сведения, — етнографски и исторически бележки и дописки изъ епархиитѣ, които представляваха голѣмъ народностенъ интересъ. На д-ръ Богорова станаха безвъзмездни, но смѣли и вѣрни дописници и сътрудници таквизъ изпъкнали общественици и учители, каквито бѣха: Петко Рачовъ Славейковъ, Пантели Кисимовъ, Юрданъ х. Константиновъ отъ Скопие, К. Д. Петковичъ, Р. Блъсковъ, Ботю Петковъ, Ник. Михайловски, Хр. Даскаловъ, В. Каракановски, Н. Палаузовъ, Юр. х. Костадиновъ и др. Славейковъ печата въ „Ц. В.“ събиранитѣ отъ него пословици и поговорки и разни други документи по нашето минало — много интересни и не само за онова време; Юрданъ х. Константиновъ печата цѣлъ редъ описания на Скопие, Велесъ, Охридъ и др. документи по българската история; К. Д. Петковичъ печата описание на Св. Гора и на разнитѣ монастири; на допискитѣ на Р. Блъсковъ, книжовнитѣ и критични бележки на Сава Филаретовъ, на Михайловски и Юр. х. Константиновъ, се дължатъ множеството филологически и етнографически разисквания, печатани въ „Ц. В.“; тукъ се печата и биографията на Н. С. Палаузова.

Това разнообразно съдържание на „Ц. В.“, както и неговата информация за положението на политическитѣ, обществени и културни работи издигна „Цариградски вестникъ“ въ очитѣ на читателя, но не уголѣми нито броя на тиража му, нито броя на платцитѣ-абонати и Богоровъ се намѣри въ скоро време не само въ мжчнотия, но и въ нищета. Той бѣше принуденъ, съ голѣма болка въ душата си, да напусне „Цариградски вестникъ“ и да го остави за продължение на Александъръ Екзархъ, дошълъ отъ Русия съ всевъзможни обещания и помощи. Богоровъ напустна Цариградъ, потъналъ въ дългове къмъ Хр. Тъпчилеща и Кара-Минкови, които именно продадоха печатницата му на Ал. Екзархъ. Този последниятъ продължи „Ц. В.“, като плащаше на стопанинъ-издателя на вестника, Турко Василаки или Василаки отъ Върбица, една годишна награда, тъй като последниятъ бѣше съ своето влияние изходатайствувалъ ферманъ на свое име за „Ц. В.“.

Струва тукъ да се приведе спомена на Раковски за Богорова и „Цариградски вестникъ“. Този споменъ е печатанъ въ „Дунавски лебедь“ бр. 8. Буквално този споменъ почва така:

„Това бѣше, както ми се струва, въ 1847 г. (не помня добре). Г. Богоевъ бѣше дошълъ до отчайване да сполучи допущения, кога единъ день се найдохми въ Хасъръ-Чаршиси, въ едно кафене, дѣ обично тогава ходѣха балкански българи. Тамо, като се разговаряхми съ него за тойзи предметъ, мене ми падна на умъ, че тая работа можи се свърши чрезъ едного българина, кой бѣше тогава въ царска служба и за добръ йоще случай въ Министерство просвѣщения и земледѣлия. Той българинъ бѣше покойния Василаки отъ Върбица, село въ Прѣславско окржжие, 6 часа далечъ отъ Котила“.

И Раковски разправя, че въ тази работа се намѣсилъ баща му и Христо Тъпчилеща, които убедили Турко Василаки, „човѣкъ много интересенъ“, който искалъ известно годишно възнаграждение. Наистина, таквозъ му било плащано отъ „бедния“ Богоровъ. Последниятъ задлъжнѣлъ и не билъ поддържанъ въ Цариградъ, та билъ принуденъ да забѣгне, като оставилъ печатницата си на своитѣ кредитори: Тъпчилеща и Кара-Минкови, които продали всичко на Ал. Екзархъ.

Въ време на Ал. Екзархъ „Ц. В.“ не е билъ тъй живъ, смѣлъ, енергиченъ защитникъ на българскитѣ народностни интереси, въ борбата за народна независима черква. Нѣкои обвиняватъ Ал. Екзархъ въ отстѫпчивость къмъ гръцката патриархия, която за това му давала и известно възнаграждение. Но, тъй или инъкъ, „Ц. В.“, който не ще се е печаталъ въ повече отъ 500 броя недѣлно, принесе голѣма полза и на българското дѣло.

Освенъ „Цариградски вестникъ“ въ Цариградъ се появяватъ, едно следъ друго, вестницитѣ: „Съветникъ“ и „Врѣме“ редактирани много добре отъ Т. Бурмовъ и Никола Михайловски; „България“ списвана отъ Драганъ Цанковъ въ папищашки духъ, издържанъ отъ католическата пропаганда въ Цариградъ. Петко Рачовъ Славейковъ издава „Гайда“ и „Македония“. Хумористичната „Гайда“ се четѣше твърде много но тя бѣше спрѣна отъ цензурата и Славейковъ я замѣсти съ историко-филологиченъ листъ, нареченъ пакъ „Гайда“. Славейковъ, опитенъ учитель, народенъ трибунъ, общественикъ, сътрудникъ на всички издания въ Цариградъ, въ 1866 г. почва изданието на в. „Македония“. Този вестникъ имаше голѣма сполука, голѣма популярность и принесе значителни услуги на българската общественость и народностно дѣло. Въ началото Славейковъ имаше за свой сътрудникъ Григорий Нѣмцовъ (Архимандритъ Григорий), по късно Григорий Доростоло Червенски. Последниятъ пишеше гръцки научни статии, въ които доказваше правото на българитѣ за народна черква и за въстановление на Охридската патриархия и архиепископия. Въ „Македония“ вземаха участие голѣмъ брой български книжовници, учени, учители, търговци и др. Отъ неговитѣ по-главни сътрудници, нека поменемъ: Светославъ Миларовъ, Тодоръ Икономовъ, Д. В. Македонски, Марко Балабановъ, Лазаръ Йовчевъ (Екзархъ Йосифъ I), Петко Горбановъ и др. Самъ Славейковъ пишеше остри, много пѫти злъчни, изобличителни статии и бележки за нехайството и недостатъчната решителность на нѣкои народни дейци въ борбата противъ Фенеръ. Светославъ Миларовъ написа редица статии, отъ които една „Двете власти и касти“ костува на Славейкова затворъ въ полицията. Въ „Македония“ се появиха редица статии и дописки изъ Македония, съ гръцки букви, български думи. Тѣ бѣха назначени главно за онѣзи българи въ Македония, които не познаваха българското писмо и си служеха съ гръцки букви въ кореспонденция и въобще въ дѣловни книжа. За девизъ на „Македония", Славейковъ бѣше избралъ хубавия изразъ „Лошо нѣщо е да се помѣсти нѣкой отъ началата си, когато тѣ сѫ прави". И в. „Македония" не бѣше издаванъ въ много екземпляри. Тиражътъ му не надминаваше 1000 броя. Но той бѣше разпространенъ навсѣкжде изъ нашенско и се четеше съ голѣмо увлѣчение, като се знаеше колко голѣма е жертвата, която прави Славейковъ въ своитѣ усилия, за да издържа вестника, бидейки самъ въ крайни лишения и сиромашия. „Македония" е, която главно води борба противъ Митхадъ Паша и неговитѣ наредби за намѣса въ българскитѣ училища и въ преподаванията на разни предмети, като се искаше по този начинъ да се обезличи народностния характеръ на тѣзи училища. Тодоръ Икономовъ е именно човѣка, който издига мощенъ гласъ противъ пагубната реформа на валията отъ Дунавския вилаятъ, имащъ седалището си въ Русе.

По българския черковенъ въпросъ „Македония" заемаше едно изпъкнало и силно воинствено положение. Около Славейкова се въртѣше единъ цѣлъ станъ отъ доста крайни дейци, които бѣха отворили фронтъ противъ умѣренитѣ, представлявани въ вестницитѣ „Съветникъ" (Тодовъ Бурмовъ и Никола Михайловски) и „Право", по-после „Напредъкъ", издавани и редактирани отъ Ив. Найденовъ. „Македония" спира своето издание въ 1872 г., следователно следъ създаването на Българската Екзархия, т. е. на българската народна самостоятелна, независима и свободна черква, чрезъ султанския ферманъ отъ 28 февруарий 1870 г. Поради разни обстоятелства, причини и условия, Славейковъ не можа да издържа по-натагъкъ в. „Македония", който, впрочемъ, бѣше преследванъ твърде много и отъ турската цензура. Но дѣлото на „Македония", заслугитѣ на този вестникъ въ борбата съ Фенеръ, бѣха извънредно голѣми и всички ги признаваха.

„Право" и „Напредъкъ", бѣха умѣрени вестници, издавани въ Цариградъ („Право" на Ив. Дочковъ, 1869 до 1873 г., когато бѣше спрѣнъ отъ властьта, Ив. Найденовъ, тогавашенъ неговъ редакторъ изкара позволение за в. „Напредъкъ"). Ив. Найденовъ, народенъ учитель, познаващъ много добре цариградскитѣ условия и духовнитѣ ни работи, бѣше прегърналъ онази умѣрена политика въ борбата съ Фенеръ и Патриархията, борба, както я водѣха Илларионъ Макариополски, Гаврилъ Кръстьовичъ, Тодоръ Бурмовъ, Д-ръ Хр. Стамболски и по-късно Марко Балабановъ. Въ „Право" и „Напредъкъ" сътрудничеха голѣмъ брой учители изъ разнитѣ епархии, между които, нека поменемъ Тодоръ Н.

Шишковъ, юристътъ Петъръ В. Оджаковъ, Стефанъ С. Бобчевъ, негласно Д-ръ Хр. Стамболски и др.

Между вестницитѣ „Право“ — отъ една страна и „Македония“ отъ друга, известно време се води борба, почиваща върху идейни, канонически и организационни въпроси. Петъръ В. Оджаковъ и Марко Д. Балабановъ печатаха тукъ нѣкои отъ своитѣ канонически статии за организацията на Българската черква, които статии освѣтляваха истинското положение на въпроситѣ, свързани съ новия строй на Българската черква.

Единъ вестникъ, който се появи следъ „Македония“ и редомъ съ „Напредъкъ“ („Напредъкъ“ излазя почти до руско-турската война), бѣше в. „Вѣкъ“ на Марко Балабановъ, парижки възпитанникъ, свършилъ юридическитѣ науки, голѣмъ познавачъ на каноническитѣ въпроси. Като студентъ отъ Богословската академия на о-въ Халки, Марко Балабановъ бѣше човѣкъ съ широко класическо образование. Той пишеше майсторски статии, въ които внимателниятъ читатель можеше да забележи не само вещината, но и смѣлостьта на редактора, който подлагаше на критика лошото управление и злоупотрѣбитѣ на османската полиция въобще. „Вѣкъ“ извика силни прояви отъ страна на провинцията противъ золумитѣ, беззаконията, произволитѣ на управляващитѣ аги, вследствие на което по едно време той бѣше спрѣнъ, но съ голѣми ходатайства „Вѣкъ“ възкръсна съ ново название „XIX вѣкъ“. „Вѣкъ“ почна да излиза отъ 1874 г. Въ втората година на неговото издание, къмъ редактора Балабановъ се присъедини руският възпитаникъ, юристътъ Христо Стояновъ, отпосле председатель на Върховния касационенъ сѫдъ въ България. „Вѣкъ“ излазя до 1876 г., когато Балабановъ, наедно съ Цанкова, бѣха изпратени като делегати по европейскитѣ дворове за ходатайство да се помогне на българския народъ следъ жестокоститѣ и кланетата презъ време на Срѣдногорското възстание (1877).

Отдѣлно нѣкакъ си протестантитѣ издаваха въ Цариградъ в. „Зорница“ — сѫществуващъ и досега, който умѣрено, безстрастно даваше една обективна информация и обнародваше статии по разни вѣрски въпроси. „Зорница“ винаги се бѣ списвала съ вещина отъ представители на Библейското дружество.

Цензорътъ на българскитѣ вестници, Никола Геновичъ, издаваше и редактираше в. „Турция“, почвайки отъ 1865 г. Въ „Турция“, имаща донѣкѫде характеръ на единъ турски официозъ, вземаха участие по известно време П. Р. Славейковъ, Тодоръ Икономовъ и др.

„День“, научно-политическо списание, излизаше всѣка срѣда, основано отъ Петъръ Карапетровъ, председатель на печатарското дружество „Промишление“ и се редактираше отъ

Стефана С. Бобчевъ, отъ началото на появлението му (12 февр. 1875 г.) до май, когато Бобчевъ емигрира въ Одеса—Букурещъ. „День“ имаше за свои сътрудници самия Карапетровъ, П. Р. Славейковъ, Стоянъ Михайловски и Ат. Илиевъ. Той съдържаше статии по книжнина, наука, стопански въпроси, етнография, политика и черковно дѣло. Въ „День“ се повдигна въпроса за едно висше българско училище въ Солунъ. „День“ бѣше спиранъ отъ цензурата за единъ месецъ, поради една остра статия върху черковното управление.

Не се спирамъ върху вестницитѣ и вестникаритѣ извънъ Европейска Турция: Букурещъ, Браила, Нови-садъ, Бѣлградъ, Болградъ и пр., гдето излазяха въ разни времена вестници, като „Дунавски лебедь“, редактиранъ отъ Раковски, „Народность“, редактиранъ отъ попъ Касабовъ, „Свобода“ и „Независимость“, редактирани отъ Любена Каравеловъ, „Дума на българскитѣ емигранти“, редактирана отъ Хр. Ботевъ и др. Въ края на 1876 г. Драганъ Манчевъ и Стефанъ С. Бобчевъ — нови емигранти въ ромънската столица, издаваха в. „Стара-планина“, въ който се печатаха голѣма редица статии по положението въ България и се посочваха необходимитѣ реформи, като се изтъкваше, че за успокоение на населението има само единъ начинъ: широка политическа автономия, съ предѣли, въ които да влѣзе цѣла етнографска България.

2. Книжари и книгопродавци

Зовътъ за народностно събуждане, свѣстяване и възраждане, прилетѣлъ изъ Рилския и Хилендарския монастири, който намѣри отгласъ въ сравнитетно малко срѣди, трѣбваше да се допълни отъ други будители. На помощь дойдоха келийнитѣ даскали, въобще учителитѣ и еснафитѣ, както и първенцитѣ, вредъ и навсѣкжде, дето таквизъ се намѣрваха, като самостоятелни, самодеятелни и внушаващи довѣрие, както въ срѣдата на населението, тъй и предъ хюкюмата (правителството).

Въ това отношение не малка услуга принесоха българскитѣ вестници въ Цариградъ и тия на чужбина. Поборницитѣ за народно слово, народностно съзнание, за народна черква въ Цариградъ, бѣха намѣрили най-важенъ подслонъ при вестницитѣ, които се явиха тамъ и за които е дума тукъ по-горе. Богоровци, Славейковци, Найденовци, Г. Кръстьовичъ и Балабановци казаха своята дума, която въ много отношения бѣше потресна и произведе силно действие. Всѣки вършеше своето дѣло, както го разбираше, а сжщественото бѣше тамъ, че единодушието въ главната линия и насока за възраждането, бѣше всѣкога пълно.

Излѣзе, че книгата, бѣше единъ чудотворенъ инструментъ за събуждане, просвѣта, наука и възходъ. Но де е тази книга? Наистина, тя се появи вече доста възмогнала въ втората четвърть на XIX в. но тя, тази книга, имаше нужда отъ носители, разпространители, апостоли и проповѣдници. Тукъ играятъ важна роля нѣколко книжари, които носѣха въ своитѣ дисаги и въ дълбокото на своитѣ души, ако щете инстинктивно, чувството, че тази България, още дремяща любезна майка, има нужда отъ помощь, отъ насърдчение, отъ упжтване къмъ възходъ.

Въ това време именно се появяватъ, ако и слаби, две печатници въ двата края на българската земя. Въ Солунъ Отецъ архимандритъ Теодосий основава една печатница, въ която се печататъ много служебни книги. Въ Самоковъ единъ отъ родоначалницитѣ на Карастояновия родъ сжщо така се опитва и нарежда една скромна печатница, най-напредъ за щампи (икони на хартия), а после и за нѣкои молитви и богослужебни книги. Но това сж сла и опити, слаби лжчи, които не проникватъ нито поне повърхностно, въ българската общественость. Появяването на печатници въ Цариградъ, Виена и Будапеща, както и лесния достжпъ къмъ печатници въ Бѣлградъ, Нови-Садъ и пр., улесняватъ до голѣма степень това, което се нарича книгопечатане.

Въ първо време едва ли книгитѣ, които се печатаха въ Цариградъ и другаде можеха да проникнатъ въ достатъчна дълбочина въ срѣдитѣ на зараждащата се българска интелигенция. Цариградскитѣ книги, издавани отъ Славейковци, печатарското д-во „Промишление" и други, особено нѣкои отъ учебницитѣ и отъ по-популярнитѣ издания (повести, разкази — малки и голѣми, брошурки съ обществено и морално съдържание), — всичко това бѣше значителенъ приносъ къмъ просвѣтното и културно дѣло.

Но тукъ се явиха сега книжари и книгопродавци — скромни, даже бедни откъмъ срѣдства, но богати откъмъ родолюбие и народностенъ духъ, които извършиха подвига за разпространението на българската книга по всички краища, села, паланки и градове на българската земя. На първо мѣсто заслужва да се помене името на Христо Груевъ Дановъ отъ Клисура (р. 1828, умр. 1911).

Младиятъ Дановъ, по природа любознателенъ, родолюбивъ и готовъ при всѣкакви лични несгоди и жертви да помогне за свѣстяването на народа, почва като народенъ учитель въ нѣколко южнобългарски села (Стрѣлча, Перущица), по-късно въ Пловдивъ. Неговата, обаче, грамадна заслуга състои на първо време и мѣсто въ онова апостолство, съ което той се натоварва за издаване на нѣкои книги и за разнасянето на тѣзи книги лично по разни селища, за да бждатъ тѣ разпространени, четени и използувани. Яхналъ нѣкое конче или магаре, много пжти пеша, съ дисаги на рамо, Дановъ обикаля надлъжъ и наширъ цѣла България отъ двете страни на Балкана и отвъдъ Рила и помага на първо мѣсто да се набавятъ училищата съ сѫществуващитѣ тогазъ учебници, печатани, между прочемъ, и отъ него въ Виена и Буда-Пеща, а сѫщо така да разпространява нравоучителни и патриотични разкази и повести, които самъ лично препорѫчва за четмо на учители и ученици. Българското учителство и цѣла България, благодарни искрено къмъ Данова за неговитѣ услуги, въ единъ юбилей (1905) прослави приживѣ дѣлото на Данова и самия юбилярь.

Заселенъ окончателно въ Пловдивъ, основалъ тамъ и своя печатница, уредилъ едно образцово книгоиздателство, издавалъ презъ течение на 6 години в. „Марица" — най-важния органъ на българщината не само въ Южна България, Дановъ съ своята книжарница бѣше станалъ срѣдище на култура. До 1905 г. Дановото книгоиздателство бѣше издало 856 книги, а до 1934 г. 2500 книги. Голѣмъ приносъ къмъ умственъ, народностенъ и политически възходъ донесоха главно две отъ изданията на Данова. Това бѣха на първо мѣсто в. „Марица", който се четеше навсѣкѫде въ България, а освенъ това и „Лѣтоструй" — годишенъ алманахъ, изпълненъ съ важни научни, политически и нравоучителни данни и сведения. „Лѣтоструй" се печаташе въ Виена, а „Марица" въ Пловдивъ. Книгоиздателството на Данова въ Пловдивъ имаше свои клонове въ нѣколко мѣста на България.

Други все така много полезенъ книжарь и книгоиздатель, пакъ съ седалище въ Пловдивъ, бѣше Драганъ Манчовъ (р. въ Батакъ на 1834). Училъ се въ родното си мѣсто, после въ Пазарджикъ, гдето билъ подидаскалъ (подучитель). Следъ нѣколкогодишно учителствуване въ Радиково, Батакъ, Перущица и Пловдивъ, отворилъ книжарница въ Пловдивъ на 1862. Първитѣ си книги печаталъ въ Цариградъ, гдето ходилъ самъ. Следъ Пловдивъ, той открилъ книжарници въ Свищовъ и Солунъ. Отъ 1865 г. Манчовъ почналъ да печата книгитѣ си въ Виена. И Драганъ Манчовъ като Данова е единъ отъ разносвачитѣ на българската книга, особно на учебници, низъ разни селища въ България. Отъ изданията на Манчова нека поменемъ неговия „Бащинъ езикъ" (Букварь и читанка), който е ималъ повече отъ 30 издания. Нему се дължи изданието на хубавия и до сега единственъ пъленъ Енциклопедически словарь, приготвенъ съ трудолюбивата рѫка на Лука Касѫровъ, библиотекарь на Народната библиотека въ Пловдивъ. Драганъ Манчовъ бѣше познатъ по своето крайно народностно чувство и родолюбие. Той издаваше въ Пловдивъ в. „Народенъ гласъ" съ насока свободолюбива и родолюбива, и бѣше събралъ около себе си нѣколко добри писатели и публицисти. Въ 1876 г. Манчовъ бѣше принуденъ да емигрира въ Букурещъ, гдето съ С. С.

Бобчева основа „Стара-планина“ — вестникъ редактиранъ изключително отъ Бобчева, въ сътрудничество на много негови приятели и познайници отъ Цариградъ (Д. В. Храновъ, Иванъ Вазовъ, К. Величковъ, Ив. Говедаровъ Петъръ Станчевъ, Стоянъ Михайловски).

Тукъ не е лишно да се напомни, че е имало и други скромни книгоиздатели и книжари, които сѫ разнасяли българската книга и сѫ я давали на желающитѣ, за да се запознаватъ съ най-новитѣ издания на българската книжовна мисъль. Нека поменемъ между тѣхъ Хаджи Найдена Хаджи Ивановичъ, житель на гр. Татаръ-Пазарджикъ (р. 1803, умр. 1862). Той е билъ не само книжарь и разносвачъ на книги и списания по разни мѣста на българската земя, но и е издалъ нѣколко книги (около 26). Хаджи Найденъ е ималъ и това добро чувство на книгоиздателска солидарность, че самъ въ много случаи се е подписвалъ, като спомоществователь и откупвачъ на стотина екземпляри нови книги и съ това е улеснявалъ тѣхното издание, а за разпространението имъ се е грижилъ самъ лично.

Заслужва сѫщо да се помене и книгоиздателството на Ивана Момчиловъ въ Търново, което пусна въ свѣтъ много полезни учебници и книги за прочитъ.

XV.

Търговци

Каза се, че първенцитѣ сѫ се появили въ разни обществени състояния. Като търговци тѣ особно сѫ се засилили въ времена когато отъ селата, следъ уталагане на кѫрджалийско време, сѫ надошли много пъргави, волеви и енергични селяни, които скоро се посветили на търговия, издигнали се всрѣдъ обществото, станали сѫ предни хора, голѣмци и първенци и сѫ били твърде влиятелни, на първо мѣсто поради своята материялна самостоятелность. Независимо отъ това, търговци съ голѣмъ размахъ сѫ се появили въ много мѣста на България, Тракия и Македония и тѣ не сѫ се задоволявали съ мѣстна търговия, а се устремявали въ чужбина: Влашко, Брашовъ, Пеща, Виена, Одеса, Липиска Москва. Иматъ се данни, че отъ Банско и въобще отъ цѣлия Разлогъ, българи-търговци е имало съ писалища въ Виена и Липиска. Тефтери отъ края на 18 в., находящи се въ Архива на нашето възраждане свидетелствуватъ за това. Сѫщо така търговци отъ Велесъ, Скопие, Кратово, Търново, Вратца, Видинъ, Габрово и пр. и пр. въ разни времена, а нѣкои и постоянно сѫ се сношавали съ поменатитѣ търговски градове и едни сѫ основавали клонове и даже се заселвали тамъ, като продължавали своитѣ тѣсни връзки съ Родината.

Въ самата страна нѣкои отъ тѣзи търговци, благодарение на положението си, сѫ успѣвали да добиятъ султански фермани, съ които сѫ били припознавани за бератлии търговци, каквито сѫ били нѣкои дубровничани, венециянци, генуезци и пр.

Тукъ е важно да се изтъкне, че търговцитѣ, установили се въ нѣкои влашки градове, както и въ Одеса, Пеща, Виена и пр., като гледали стремежитѣ на мѣстни видни жители, особно на гърцитѣ-търговци, находящи се въ сѫщитѣ мѣста, дето и тѣ, замисляли да правятъ, споредъ силитѣ си, възможното за будене, свѣстяване, възраждане на своя народъ. Отъ тукъ онѣзи красиви прояви на пожертвувание, направени отъ страна на одески, браилски, букурещки и др. българи, за просвѣтното дѣло въ тѣхнитѣ родни градове, отъ тукъ жестоветѣ на Априловъ, Кефаловъ, Денкоглу, Христо и Евлогий Георгиеви и др., направили толкозъ много за поддържане народностния духъ и за подкрепяне на училища, книги, черкви и пр.

Между търговцитѣ, за които е дума тукъ, отдѣлятъ се като особна група, характерна по своитѣ занятия и заслуги, джелепитѣ и бегликчиитѣ. Тѣ сѫ били състоятелни хора, които закупували добитъкъ, отхранвали го, карали го въ Одринъ и Цариградъ за турската войска, били сѫ на голѣма почить, винаги сѫ били обиколени отъ маса ясакчии (тѣлохранители), въорѫжени пандури и пр. и пр. Въ Цариградъ тѣ сѫ имали достѫпъ до паши и везири, много пѫти до самия султанъ и съ своето влияние сѫ давали закрила на много нуждающи се отъ разни категории население. Това е давало сила и смѣлость на тѣзи, които сѫ се намѣрвали въ нужда, а голѣма часть отъ тѣхъ сѫ били учители и други културни дейци.

На джелепитѣ и бегликчиитѣ се посвещава следнята глава.

XVI.

Джелепи и бегликчии. Тѣхната роля въ възраждането.

1. Джелепитѣ споредъ нови архивни неиздадени османски документи

Историята на нашето минало презъ време на османското владичество и особно държавно-правната ни презъ това време история, знаятъ класове и състояния на населението, отъ които нѣкои сѫ били надарени съ особени права и привилегии, но и съ задължения. Такива сѫ били на първо мѣсто така нареченитѣ войници (войнигани), дервентчии (пазители на балканскитѣ тѣснини), соколари или соколджии (отвъждачи и доставчици на ловджийски соколи), мартулоси (мѣстна стража) и пр.

За тѣзи класове и състояния, създадени следъ османското завоевание у насъ, говорятъ всички лѣтописни и исторически трудове — наши и чужди. Подробно за тѣхъ се говори както въ Иречковата история, така и въ Новата политическа и социална история на България отъ проф. В. Н. Златарски (Вж. стр. 11 и след.).

Освенъ тѣзи класове и състояния, създадени отъ османцитѣ или наследени и измѣнени споредъ новитѣ условия отъ тѣхъ, има два класа или две състояния, за които или не се говори нищо въ нашитѣ лѣтописни и исторически сведения, или се говори съвсемъ малко и съвсемъ недостатъчно.

За джелепитѣ, както и за войницитѣ се срещатъ много сведения и чести поменавания въ султанскитѣ заповеди (ирадета) отъ най-ранно време на османското владичество и заповеди, изпращани до кадии и административни чиновници въ много градове и паланки.

Споредъ тѣзи султански ирадета (заповеди), джелепитѣ сж били известни строго опредѣлени и вписани въ официални тефтери (регистри) лица, които сж имали задължението да доставятъ едъръ и дребенъ добитъкъ за султанската войска, било въ Цариградъ, било въ време на походъ. Въ сжщитѣ тефтери е било обозначено числото на глави добитъкъ, което всѣки джелепинъ е билъ длъженъ да достави, види се, срещу опредѣлена заплата. Но задължението е било строго предписано и отъ него никой джелепинъ не е могълъ да се освободи.

Кадиитѣ и административнитѣ чиновници, които сж били длъжни да приематъ известния брой добитъкъ за Одринъ, Цариградъ или за походъ, били застрашавани съ наказание, ако не бдятъ внимателно за тази доставка, главно на овци.

Едно султанско ираде отъ 1566 г. до кадиитѣ въ Берковица, Пиротъ, Самоковъ, Скопие, Кратово, Тиквешъ, Щипъ, Струмица, Радомиръ, Враня, предписва „овцетѣ, които старитѣ и нови джелепи въ подведомственитѣ вамъ околии трѣбва — споредъ таблицата — да дадатъ, възлизатъ на 174,290 глави". Заповедьта нарежда щото кадиитѣ „да вниматъ и прегледатъ старитѣ и нови списъци на джелепи въ всѣка околия" и да прибиратъ дължимия брой овци подъ страхъ на лична отговорность и наказание.

Друга една заповедь отъ 1566 г. до кадиитѣ въ Черменъ, Нова-Загора и Узунджово, нарежда, подъ строгата отговорность на адресатитѣ, да направятъ всичко, за да доставятъ всѣки по опредѣлено количество овци отъ джелепитѣ за султанския походъ. Самъ султанътъ въ тази си заповедь предупреждава, че той ще стигне на 30 априлъ 1566 г. и че джелепитѣ сж длъжни да доставятъ опредѣления брой овци на конацитѣ (спиркитѣ).

Въ друга една заповедь до кадията въ Филибе (Пловдивъ) отъ 1568 г. на този последния се напомня, че споредъ „представения списъкъ на джелепитѣ (отъ кадията) отъ Пловдивъ сѫ записани всичко 25,110 овци, а изпратилъ само 6,219, та оставатъ да се изкаратъ 18,696 глави", които той е длъженъ да изпроводи съ суруджии (водачи) до Одринъ. Въ противенъ случай, той не само ще бѫде уволненъ, но и наказанъ.

Характерна е султанската заповедь отъ 23 февр. 1575, изпроводена до кадията въ Дупница и натоварения съ записване на джелепи Мубаширъ Мустафа Чаушъ. Въ тази заповедь се казва, че „сегашниятъ кадия въ София пише въ столицата ми, че войницитѣ отъ сѫщата околия се явили при него въ шерийския съветъ, като се оплакали и заявили: когато има султански походъ, ние отиваме на война, служимъ всѣка година при султанскитѣ коне и ливади въ щастливата столица, изпълняваме и други работи; за насъ нѣма нищо тежко, щомъ е да служимъ на султана, но сега ни записватъ и изнасилватъ за джелепи, което е противно на закона". Султанътъ повелява: „избѣгвай да записвашъ за джелепи тѣзи, които отъ старо време сѫ войници, както и тѣхнитѣ синове, а да записвашъ други лица. Не върши противни на закона и на царската ми заповедь и на обичая нѣща". Отъ тази заповедь става ясно, че положението на войницитѣ не е било свързано съ такава тежка отговорность, каквато е била тази на записанитѣ и задължени за доставка на добитъкъ — джелепи.

За да видимъ съ какво голѣмо внимание и съ каква строгость сѫ държани онѣзи кадии и чиновници, които не се съобразявали съ приетия редъ за числото на джелепитѣ и на дължимитѣ отъ тѣхъ, изкарани и неизкарани овци, привеждамъ следнята заповедь отъ февр. 1592 до бившия кадия на Татаръ-Пазарджикъ. Въ нея се казва, че кадията описалъ неотдавна джелепитѣ на София и подведомственитѣ ѝ мѣста, които възлизали на 961 и били задължени, споредъ изпратенитѣ отъ кадията тефтери, да изкаратъ 30,200 овци. Сега, обаче, софийскиятъ кадия съобщава, че не е възможно да се изкаратъ повече отъ 13, 30 овци, разхвърляни върху 421 джелепи. Затова султанътъ изисква отъ този кадия да намѣри самъ и достави липсата въ повече на посоченитѣ отъ него овци и джелепи. „Ако пъкъ си записалъ фиктивно (въздухъ) — казва се въ заповедьта — всичко ще бѫде заплатено отъ тебе".

Отъ горнитѣ султански заповеди 1) може да се направи такъвъ изводъ: джелепитѣ сѫ били, както войницитѣ, едно състояние отъ рая, които сѫ записани като доставчици на добитъкъ, главно на овци и тѣ не можели да се освободятъ

---

1) Авторътъ използва поменатитѣ тукъ заповеди, споредъ както ги намѣрва въ Доклада за турскитѣ документи, приготвени за печатъ отъ Панчо Доревъ — голѣмъ познавачъ на турския езикъ и турскитѣ старини.

по никой начинъ отъ тази тегоба. Наистина, тѣмъ се заплащало за доставката, но тѣ отговаряли за липситѣ на броя овце, които сѫ били длъжни да доставятъ за Одринъ, Цариградъ или за походъ (на война).

Особна е била, обаче, отговорностьта на кадиитѣ и другитѣ чиновници, натоварени съ надзора и прибирането на записанитѣ върху джелепитѣ количества овци и за липситѣ на доставката отговаряли именно тѣзи кадии и други чиновници. Броятъ на джелепитѣ и овцитѣ се опредѣля отъ самитѣ кадии споредъ установения редъ и обичай, които изпращали за това специални списъци (тефтери) въ Цариградъ.

2. Официалната тегоба на джелепитѣ става свободна професия — заслуги по възраждането

Както се каза, джелепитѣ сѫ били едно състояние или единъ разредъ отъ рая, вписани въ особни регистри (тефтери) и съ задължения да доставятъ на държавата едъръ и дребенъ добитъкъ въ опредѣлени размѣри. Това е било въ първото време на османското владичество, въ XVI до къмъ XVIII в., а може би и до Танзимата (1839—40 г.). Въ края, обаче, на XVIII в., както се види, особено въ началото на XIX в., следъ преобразуванията на Селима III и Махмуда II джелепитѣ съ поменатия характеръ, изгубватъ своето сѫществуване. Обаче, тъй като доставчици на едъръ и дребенъ добитъкъ, било за войската въ време на походъ, било за Одринъ и Цариградъ, сѫ били необходими, то съ тази професия сѫ се заловили доброволци-джелепи.

Ето защо въ всички разкази и сведения на лѣтописци и въ речницитѣ, *джелепи* сѫ опредѣлени като търговци на едъръ и дребенъ добитъкъ.

Ето какъ, въ единъ отъ най-добритѣ турски речници на Сами бей се опредѣля какво нѣщо е джелепинъ: „търговецъ-закупвачъ на едъръ и дребенъ добитъкъ за отглеждане и препродаване. Както закупуването, така и отглеждането сѫ се извършвали отъ опитни прислужници (есири). Джелепликъ е занятието на собственика на джелепа (джелепчия)“.

Почти сѫщото обяснение ни даватъ и други турски речници, напр. френското издание на Али Сейди.

У насъ, въ рѫкописния речникъ на турски думи, отъ Несторъ Маркова, откупенъ отъ Българската Академия на наукитѣ, за *джелепинъ* се казва, че е търговецъ на едъръ и дребенъ добитъкъ. Сѫщото се срѣща и въ нѣкои други наши речници. По-подробно за джелепи срѣщаме у Дювернуа (Словарь болгарского языка. По памятникамъ народной словесности и произведенія новѣйшей печати, Москва 1885 г.). У Дювернуа подъ думата джелепинъ се срѣща следното обяснение: „хозяинъ скота, прасолъ (син. браничяръ — Тодору

Господь помагалъ, та стана чуденъ джелепинъ, та собра стока голѣма"; — заето отъ „Български народенъ сборникъ" отъ В. Чолаковъ, стр. 134).

Погрѣшно, чини ми се, Дювернуа поставя и думата челеби, като свързана съ джелепинъ. У Найденъ Герова *джелепинъ* е изтълкувано съ браничарь, гуртовщикъ. При *джелепски* овци, Геровъ обяснява: брана, браница, бранище, купеница; гуртъ. Гуртъ и гуртовщикъ означава стадо отъ добитъкъ и тѣхниятъ стопанинъ или продавачъ на едро.

Въ сбирката на А. П. Стоиловъ (Български народни пѣсни), се срѣща една пѣсень, въ която се разправя, че Тодоръ за да избѣгне прокобяването, че ще бжде убитъ отъ собствената си майка, което челъ въ нѣкаква книга, избѣгалъ въ Влашко, гдето стоялъ 9 години и станалъ голѣмъ джелепинъ. Той събира тамъ тежка жива стока: 9 сюрии рудници сиви говеда и 9 вакли овнове. Наглавя Тодоръ овчари и говедари и подкарва стоката за Долна земя, неговъ вилаетъ. Като наближава неговото село, спира стадата въ ливадитѣ и казва на овчаритѣ полека да ги каратъ — той ще отиде напредъ храна да приготви. Отива въ своята кжща, гдето не го познаватъ, остава тамъ да нощува и, за да се присвои носената отъ него „голѣма хазна", сбждва се фаталното прокобяване. Той бива убитъ, а, че той е билъ синъ на тази кжща, узнало се на другия день отъ овчаритѣ, дошли да го търсятъ.

Ето и една друга пѣсень, която се пѣе отъ котленци въ Добруджа и въ самия Котелъ: „Добри були си думаше — събери буле седѣнка — сестра си Иовка дважъ викай — ако не рачи да дойде — ти й се вѣрно закълни — драгинко Добри тукъ не е — той на Добруджа отиде — Добруджа Каракозлуджа — сури говеда да бере".

Разказвали ми сж, че когато джелепитѣ стигали въ Котелъ, тѣ обръщали внимание съ своята гиздава и живописна носия. Тѣ били облѣчени въ дрехи, покрити съ сърма, наметнати съ чепкенъ (единъ видъ кжса мантия, безъ ржкави — намѣтало — сжщо така украсенъ съ сърма). На широкитѣ имъ пояси имало пълно вържжение: пищови и ножове и, когато яздели на хубави врани коне, тѣ привличали вниманието на своитѣ сънародници, ублажаващи тѣхното болярско състояние и голѣмо влияние, което тѣ имали предъ мѣстнитѣ субаши и кадии.

Споредъ мои разпитвания на стари копривщенци и котленци за джелепи и джелепликъ може да се направи следния изводъ:

Най-много богати или видни джелепи въ миналото сж дали Панагюрище и Копривщица. Първенцитѣ и състоятелни хора отъ тѣзи градове сж се посветявали на купуване, отглеждане по совати (между друго въ Плѣвенско) на едъръ и дребенъ добитъкъ, който тѣ сѫ карали въ Одринъ и Цариградъ да го продаватъ изцѣло. При идването си въ Цариградъ, копривщенскитѣ богати джелепи, на които стадата сѫ били водени отъ особни сеизи (прислуга), сѫ били посрѣщани отъ мѣстни купувачи на едро и сѫ уславяли цената на добитъка по ока месо, споредъ окитѣ месо на живо. За да се вземе една смѣтка отъ стойностьта на добитъкъ, безъ разлика на тегло, правили сѫ следното: купувачътъ избиралъ най-мършавия добитъкъ, а джелепинътъ най-тлъстия, теглили ги по отдѣлно, сборъ отъ теглата имъ дѣлили на две и частното се е смѣтало за тегло на всѣка глава отъ добитъка.

Почти сѫщото ми сѫ разказвали и познавачи на занятието джелепликъ — нѣкои котленци, имащи кѫщи и саи въ Добруджа и отгледващи голѣмъ брой добитъкъ — едъръ и дребенъ, много пѫти нѣколко съдружници заедно. Нѣкои отъ тѣзи котленци закупували, сѫщо така, както и копривщенци, едъръ и дребенъ добитъкъ и го карали въ Одринъ и Цариградъ за продань изцѣло (топтанъ) и така ставали джелепи.

Тѣзи джелепи били влиятелни лица и въ мѣстата, дето сѫ закупували добитъка и дето го отгледвали, а сѫщо така тѣ били влиятелни въ Одринъ и особно въ Цариградъ предъ паши, везири и предъ самия султанъ, на когото тѣ подарявали най-добритѣ брави отъ стадото, било курбанъ-байрамъ, било по други случаи. Ходатайствата на тѣзи джелепи предъ сановници и чиновници и предъ самия султанъ, много пѫти били уважавани, още повече, че тѣ били умѣстни — било за нѣкого несправедливо хвърленъ въ затворъ, било за нѣкого изпратенъ на заточение въ Диаръ-Бекиръ, или въ Азия. Това, обаче, което изтъква много повече заслугитѣ на джелепитѣ, е, че въ роднитѣ си мѣста тѣ сѫ правѣли пожертвувания за училища и черкви, а най-много за монастири, особено за Рилския монастиръ, който е украсенъ отъ имената на копривщенски и панагюрски джелепи. Кѫщитѣ на джелепитѣ сѫ били много пѫти убѣжище на невинно преследвани. Така е било особно съ кѫщитѣ на копривщенски и панагюрски първенци — джелепи въ Пловдивъ.

Споредъ разкази на копривщенци, въ Цариградъ, въ Кючукъ-кьой, е билъ настаненъ за улеснение на своята работа, малкиятъ чорбаджи Стоянъ — джелепъ, който е ималъ около себе си голѣмъ брой прислуга и въ кѫщата си е билъ направилъ параклисъ, гдето български свещеникъ служилъ литургия.

3. Джелепи и бегликчии — стопански и културни чинители въ време на Възраждането

Съвсемъ малко и то само пѫтьомъ се срѣща нѣкоя и друга дума за новитѣ джелепи въ всички наши исторически и етнографски изследвания и статии. Колкото за джелепитѣ отъ първитѣ вѣкове на османското владичество, тъй както за тѣхъ е съобщавано въ султанскитѣ ирадета (заповеди), за тѣзи джелепи, които сѫ били особно състояние или класа, каквито сѫ били и войниганитѣ, — за тѣзи старовремски джелепи, ни думица не се срѣща въ всички наши, безъ изключение, исторически изследвания и статии. Тъкмо затова азъ отдѣлихъ повече мѣсто за тѣзи джелепи съ нѣкои подробности, заети отъ първоизточници, каквито сѫ султанскитѣ фермани и ирадета, посочени по-горе поименно.

Като едно отражение на старовремскитѣ джелепи се срѣща нѣщо у Петра Карапетровъ, авторъ на „Материали за описание града Панагюрище и околнитѣ му села“. Срѣдецъ 1893, стр. 140. Авторътъ на тѣзи „Материали“ както винаги добросъвестенъ издирвачъ и тънъкъ изучвачъ и наблюдатель на подробности въ народния битъ, общественъ и стопански строй, ни предава нѣкои подробности за панагюрскитѣ джелепи и за ферманитъ, досежно сѫщитѣ. Въ тѣзи фермани, именно, азъ срѣщамъ следи или това, което наричамъ отражение на най-старитѣ, въ време на османското владичество, джелепи. Ето какво ни разправя Карапетровъ:

„Повече скотовъдци (отъ Панагюрище), особено ония, които имаха много добитъкъ, се занимаваха и съ търгуване на жива стока, като всички мѫжки отъ овцетѣ си и нѣкои отъ говедата си отдѣляха, па като купуваха още отъ други нѣкои тукашни скотовъдци, както и отъ разни други страни именно: въ западна България, Сърбия и Босна, охранваха ги добре и напоконъ ги караха въ Цариградъ за продань. Такива търговци, каквито имаше не само въ Панагюрище ами и въ Котелъ, Самоковъ, Копривщица и въ други нѣкои мѣста, се наричаха и още се наричатъ джелепи. Съ джелепската търговия по-сетне се занимаваха и мнозина панагюрци, които имаха повече пари, макаръ и да не сѫ тамазлѫкчии (скотовъдци), та тѣзи нѣкои събираха овни, други говеда, биволи, кози и, откакъ ги охранваха, както казахъ, караха ги въ Цариградъ, но повечето ги колѣха въ тукашнитѣ салхани. Независимо отъ правдинитѣ (привилегиитѣ), които въобще панагюрци сѫ имали, и търговцитѣ джелепи отъ Панагюрище сѫ имали известни правдини, както се вижда отъ единъ ферманъ, издаденъ презъ 1259 (араб. лѣточисл., а отъ Р. Хр. 1843 година) (около преди 50—51 години), отъ който сѫ запазени преписи въ кѫщитѣ на покойнитѣ Пантели Карапетровъ и Стойко Т. Дѣдьовъ. Споредъ този ферманъ, джелепитѣ били освободени отъ всѣкакви мита и даждия, колкото се отнася до закарването на овцитѣ имъ въ Цариградъ, ала, следъ Танзимата, нѣкои службаши въ областитѣ, като захванали да имъ вэематъ такива даждия, заповѣдва се на тия последнитѣ и строго имъ се забранява, щото, както и по-преди, да не закачатъ джелепитѣ, нито овчаритѣ имъ, нито да имъ вzematъ каквито и да сѫ даждии, нито да препятствуватъ на преминаването презъ градоветѣ на добитъка имъ, та каквото би се следвало да плащатъ ще платятъ когато пристигнатъ въ Цариградъ.

Другъ единъ ферманъ, издаденъ следъ 5 години (презъ 1264 година отъ Егира отъ Р. Х. 1847), отъ който се намира преписъ тоже у Дѣдьови, е почти съ сѫщото съдържание, но въ него е притурено, че следуемитѣ се даждия трѣбва да се взематъ отъ джелепитѣ за ония овци, които биха продали по пѫтя, преди да пристигнатъ въ Цариградъ".

*

Колкото за бегликчиитѣ ще се задоволя да кажа много накратко следното:

Думата бегликъ означава обикновено хазна, държавно съкровище, държавно имане, нѣщо принадлежащо на организираното общество, на държавата. Но бегликъ означава още онзи данъкъ, който се събира като десетъкъ въ полза на хазната отъ овци и кози. Данъкътъ е опредѣленъ и той се продава на търгъ и който го купи има право като бегликчия да го събира, въ границитѣ, разбира се, на стария законъ и обичай.

Подобни бегликчии е имало въ цѣла България. Като състоятелни хора, които сѫ плащали предварително сумата на беглика, за нѣкоя околия, много пѫти за цѣлъ окрѫгъ (санджакъ), тѣ, както и джелепитѣ, сѫ привличали вниманието на турскитѣ чиновници, паши, аени, които сѫ се отнасяли съ известни почитания къмъ подобнитѣ богаташи, правили имъ всевъзможни отстѫпки, слушали тѣхнитѣ ходатайства, по тѣхна молба пущали затворени, разрешавали строенето на училища, изходатайствували чрезъ кадията поправка на стари черкови, порутени, понѣкога даже строене на нови черкви и пр. и пр.

Както джелепитѣ, тъй сѫщо и бегликчиитѣ сѫ били особно пожертвувателни за черкви и монастири. Въ народнитѣ пѣсни и разкази, както и въ народнитѣ предания се говори твърде много за бегликъ и бегликчия. Тукъ ще посоча само нѣколко таквизъ поменавания, у Найденъ Герова (вж. неговия Рѣчникъ) и у Дювернуа. Въ една пѣсень, записана отъ Братя Миладинови, има следния характеренъ стихъ: „Всичкото бегликъ вземете, овцитѣ съ овчаритѣ, говедата съ говедаритѣ, още ни бегликъ земете кѫщата съ покѫщнината, чорбаджи Петко пуснете" (112). Друга пѣсень отъ братя Миладинови гласи: „Бере се, мамо, бегликътъ, на върхъ на Стара-планина, и азъ ще мамо, да ида, бегликъ-кехая да стана, на бегликчия войвода (129).

Иречекъ въ своитѣ „Пѫтувания по България“, прев. Ст. Аргировъ (стр. 146), като говори за пловдивскитѣ забогатѣли бегликчии, величае ги съ титлата патриции и казва: „Тѣзи първенци сѫ били главно бегликчии, които сѫ наемали отъ правителството събирането на беглика или десетъка отъ добитъка, който е пасѣлъ на голѣми стада по пл нинитѣ и полята на цѣла европейска Турция, родомъ най-вече отъ Копривщица ... Нѣкои отъ тѣхъ сѫ били и на турска служба и сѫ се ползували съ голѣмо уважение въ Цариградъ. Тѣзи бегликчии сѫ поддържали християнството, помагали на училищата, подновявали и строили черкви“. Сѫщиятъ Иречекъ съобщава, че „въ нашето столѣтие още преди 40-тѣ години, свѣтски „ефори“ (настоятели) на Бачковския монастиръ сѫ били български бегликчии отъ Копривщица, чиито ликове били изписани по стѣнитѣ на черквата“ (ц. с. стр. 425). Иречекъ поменава, че и черквата въ с. Изворъ (Кюстендилско) е построена отъ копривщенския бегликчия Стоянъ Чорбаджи Чалжоглу (стр. 592). Той не пропуска да подчертае, че родътъ на Стефанаки князъ Богороди, сѫщо на епископъ Софроний Врачански отъ Котелъ, е билъ бегликчийски (стр. 728).

Единъ характеренъ случай за бегликчиликъ посочва Карапетровъ въ поменатата си по-горе книга, а той е следния: панагюрецътъ Цвѣтко хаджи Георгиевъ съ известна хитрость и подправенъ ферманъ сполучилъ да събере беглика въ арнаутлука, какъвто не искали да даватъ, и да го занесе въ Цариградъ, отъ гдето издали заповедь щото занапредъ беглика да се дава само на него.

Д. Мишевъ въ своята „България въ миналото“ (стр. 261), като говори за джелепи и бегликчии, основателно имъ приписва голѣми добродетели и услуги по нашето възраждане. Народътъ виждалъ въ тѣхъ родни покровители, влиятелни защитници предъ властьта и на кѫщята имъ гледалъ като убѣжище (азилъ) на онеправдани и преследвани. Тѣ сѫщитѣ били строители на черкви, училища, мостове и пр. и пр. Мишевъ привежда имената на голѣмъ брой отъ тѣзи първенци — чорбаджии.

XVII.

Еснафи

Еснафитѣ сѫ занаятчийски корпорации. Тѣхното значение въ дѣлото на българското възраждане е грамадно. Еснафи у насъ сѫ се появили презъ време на османското владичество много рано. За менъ тукъ не е важно да диря произхода на българското еснафство: дали то е дошло отъ Турско, по-право отъ Анадола или отъ Западъ, отъ цеховата система. Истината е, че въ строя, службитѣ, външнитѣ прояви на еснафитѣ се срѣщатъ извънредно много турски названия и термини. Това обстоятелство е накарало голѣмия славистъ и езиковедъ, познавачъ на еснафитѣ, проф. Беню Цоневъ (вж. Споменна книга за терзийския еснафъ въ София) да се изказва съ голѣма настойчивость въ полза на идеята, че еснафитѣ у насъ сж отъ турски произходъ.

Бидейки навсѣкжде, въ градове и паланки, едно състояние, което е интересувало мѣстния поминъкъ и администрацията и въобще обществото, еснафитѣ въ много мѣста сж заемали видно мѣсто въ иерархията на обществената дейность. Всички занаяти сж имали своята еснафска уредба, но нѣкои отъ тѣзи еснафи сж имали голѣмо надмощие, голѣмо разпространение, силно управление и безгранично влияние. Такъвъ е билъ напр. табашкия (кожарски) еснафъ.

Начело на всѣки еснафъ е имало единъ съветъ, който е избиралъ своя устабашия (наричанъ въ София иитъ-башия), протомайсторъ — първи майсторъ. Устабашията е ималъ при себе си единъ чаушъ (приставъ), който е изпълнявалъ нарежданията на съвета и заповедитѣ на устабашията.

Освенъ този съветъ имало единъ голѣмъ съборъ на еснафитѣ, наричанъ лонджа (отъ италианското loggia). Този голѣмъ съветъ или съборъ е представлявалъ отъ себе си нѣщо като единъ парламентъ, на който решенията сж били задължителни за всички еснафи, за всички занаятчии — той законополагалъ. Областьта на неговото законодателство е била широка: какви да сж отношенията между майстори и чираци, временна служба за да стане нѣкой чиракъ, калфа, а понѣкога и майсторъ; начинъ за производство на майсторитѣ, задължения на майсторитѣ, права на майсторитѣ и въобще на еснафитѣ, отношенията на еснафитѣ къмъ властьта, нарушения на уставитѣ на еснафитѣ, каквито е имало навсѣкжде подобни или на обичайнитѣ наредби; наказанията, които е ималъ право да налага майсторътъ, еснафскиятъ съветъ и висшето тѣло — лонджата. Тѣзи наказания сж били много различни: глоби, даване на восъкъ за свѣщи, бой (кютекъ), временно закриване на заведението и окончателно лишение отъ правото да упражнява известна професия, което е било равносилно съ еснафската или занаятчийска смърть. Това се е наричало *кюстяхъ*, отъ персийската дума *кюстахъ*. Туй последно наказание е могълъ да налага само висшиятъ съветъ — лонджата.

Въ много паланки еснафитѣ (бакалски, кюркчийски, терзийски, абаджийски и пр.) имали свои доста добре уредени каси, които помагали за поддържане на мѣстнитѣ училища и черкви, за отваряне на подобни, за тѣхното построяване и пр. и пр. Споредъ официални данни въ София е имало 63 еснафа, отъ които 20 на чисто български, а другитѣ, въ които сж участвували тоже българи, се състояли отъ турски, еврейски и арменски еснафлии.

Излишно е да се казва, че благодарение на озаконеното положение на еснафитѣ, на признаването имъ отъ страна на властьта, на обстоятелството, че нѣкои еснафи бидейки съставени не само отъ българи, но и отъ турци, тѣхното влияние е било извънредно голѣмо, тѣ сж можели да защищаватъ и черкви, и училища, и всички, които сж били особно клеветени отъ страна на гъркомани, отъ гръцки владици и отъ други недобросъвестни субекти. Много пжти еснафитѣ, както впрочемъ и джелепитѣ и състоятелнитѣ първенци, каквито е имало твърде много въ срѣдата на самитѣ еснафи, сж успѣвали, както се казва, да снематъ отъ вжже нѣкоя жертва на злоба, клевета и въобще шпионство или още по-често успѣвали сж да върнатъ отъ заточение въ Диаръ-бекиръ, Анкара, Коня, по островитѣ, мнозина невинни, сждени или несждени, но въ всѣки случай наказани.

XVIII.

Цариградъ като центъръ на будители на възраждането

Цариградъ — Византия, Константинополъ — е билъ винаги единъ градъ, който за старовремска България не е билъ само привлекателно мѣсто въ смисълъ на завоевания. Въ най-ранно време е имало едно срѣдище — станъ — на български търговци, които сж вършели търговия и улеснявали подобна търговия между България и други балкански страни и близкия или далеченъ изтокъ. Знае се, че още Тервелъ (въ 716 г.), въ единъ отъ своитѣ мирни договори съ Византия, е включилъ наредба за българо-византийска търговия, която за сигурность трѣбва да се върши при вносъ и износъ съ пломбиране на стокитѣ. Знае се сжщо така, че Симеонъ Велики взе присърдце оплакванията на българскитѣ търговци въ Цариградъ, за дето византийски спекуланти посегнали на тѣхното традиционно положение и изходатайствували пренасянето на търговския станъ въ Солунъ, за да пречатъ по този начинъ на проявлението и развитието на българската търговия. Войната на Симеона за тази цель, почната откакъ той безуспѣшно се стара да уреди въпроса полюбовно, се завърши въ полза на България (895).

Османското владичество, следъ завоеванието на Цариградъ отъ Мохамеда Ел-Фатихъ, завари въ Цариградъ една българска колония предимно състояща отъ търговци, дребни промишленици, занаятчии и пр. Тази колония постепенно се разрастяше, тъй като макаръ и слаба, българската промишленость въ предѣлитѣ на българската земя, съставна на Румелия, даваше възможностъ за вносъ въ Цариградъ — вече сталалъ Стамбулъ — и оттамъ за неевропейскитѣ владения на османцитѣ, на редица земни произведения, на добитъкъ, дребенъ и едъръ, на млѣчни произведения, дървенъ материялъ, произведения на рудници (Самоковъ, Кратово), текстилни произведения (Сливенъ, Карлово, Казанлъкъ) и пр.

Наистина, българската търговско-занаятчийска деятелность не носеше, официално поне, отпечатъка на народностния си характеръ, защото българитѣ и земята имъ въ това време се смѣтаха като рум-милети, както областитѣ, въ които живѣеха тѣ, носеха названието Румели, но животътъ и енергията не могатъ да се турятъ въ менгеме и въ условни формули. Цариградъ се пълнѣше отъ българи-търговци, занаятчии (еснафлии), каквито бѣха на първо мѣсто абаджии, градинари, фурнаджии, млѣкари, чорапчии, гайтанджии и пр.

Въ началото на 19 в. въ Цариградъ вече се броеха около 30 хиляди души българи, а по-късно този брой достигна и до 50 хиляди, както това е обозначено въ нѣкои отъ раннитѣ български земеописания (географии). Имаше ханища въ Цариградъ, въ които се настаниха български търговци и занаятчии и тѣ носѣха гордо народното си име. Единъ голѣмъ ханъ, какъвто бѣше Балкапанъ съ много кантори и складове на всевъзможни стоки, бѣше cтаналъ почти изключително български.

Не можеха българскитѣ търговци (еснафлии, занаятчии, особно голѣмия брой абаджии), когато се срѣщатъ, да не си поставятъ въпросъ: все тъй ли ще стоимъ безъ една българска черкова, безъ едно българско училище, безъ единъ български вестникъ, съ други думи безъ срѣдища, които да проявяватъ и отбелѣзватъ нашето народно сѫществувание? Веднъжъ така поставенъ въпросътъ, неговото разрешение ставаше предстоящо и то не се забави.

Още преди прочутия Хатти-Шарифъ на Абдулъ Меджида отъ 1839 г. и последвалия го Танзиматъ (закони и уредби 1840 г.) — въ Цариградъ, на султанския престолъ бѣха застанали реформатори, които, между друго, бѣха повлияни отъ западнитѣ идеи и отъ подбудитѣ на европейски дипломати, представители на велики сили въ Цариградъ, за преобразувания въ духъ на равноправие между раята и агата. Тѣзи султански реформи, каквито бѣха на Селима III и Махмуда II, идѣха между другото да засилятъ военното, административното, финансовото и стопанското положение на османската държава. Между друго тѣ целяха, поне идеологически, да направятъ безполезно и излишно обръщането на християнската рая въ държавата къмъ чужди освободители (австрийци и московци).

Султанъ-Меджидовиятъ Хаттишерифъ, издаденъ при найтържествена обстановка, въ присѫтствието на всички държавни, духовни и свѣтски сановници, при представители на религиознитѣ общини, въ присѫтствието на всички европейски, дипломатически и други представители, имаше въ основата си, както се каза, конституционенъ характеръ.

Хаттишерифътъ послужи на събужданитѣ българи и особно на тѣзи въ Цариградъ да промислятъ, както се помена, за една засилена дружна борба, съ цель да се добиятъ права за българска черкова въ Цариградъ и тамъ дето ги нѣма — въ епархиитѣ, за български владици, за българска книга, за български вестникъ и пр.

Около това време въ Цариградъ се явяватъ истински будители съ широка програма за събуждане, свѣстяване и възраждане на българския народъ. Тѣзи будители бѣха отхранени и напоени съ идеитѣ на отца Паисия Хилендарски, авторъ на чудотворната История Словѣнобългарская и на вратчанския владика Софроний, авторъ на Житие и страдания грѣшнаго Софрония Вратчанскаго и на прочутия неговъ Сборникъ на Недѣлни проповѣди и поучения—Кириакодромионъ — Недѣлникъ. Между първитѣ изпъкнали, енергични, постоянни будители въ Цариградъ, нека поменемъ следнитѣ: Архимандритъ Неофитъ Хилендарски, Иларионъ Стояновъ Михайловски, Савва Г. Раковски, следъ като дойдоха, като продължители на тѣхното дѣло Гавриилъ Кръстьовичъ, Д-ръ Иванъ Богоровъ, Алекс. Екзархъ, Петко Рачовъ Славейковъ, Д-ръ Чомаковъ, Найденъ Геровъ, Иванъ Найденовъ, Д-ръ Хр. Стамболски, Теодоръ Бурмовъ, Тодоръ Икономовъ, Хр. Тѫпчилеща и др.

Всѣки отъ тѣзи будители, отдѣлно и общо взетъ, има своитѣ драгоценни заслуги въ дѣлото на българското възраждане, историята на което е записала на широки страници имената и деятелностьта имъ.

Може да се каже, че всички поменати будители имаха за свои косвени учители и възпитатели тѣзи отъ гръцкитѣ училища въ островъ Андросъ (Каири въ Атина), Академията на Булгарисъ въ Атонъ и въ Цариградъ (Куру-Чешме), Търговското и богословското у-ща въ Халки, гръцката гимназия въ Янина. Въ гръцкитѣ училища, съ горещопатриотичнитѣ настроения, извикани отъ елинскитѣ тамъ ученици, съ проповедитѣ за една бѫдна нововременна Византийска империя, съ позивитѣ за обработване на мегàли-идея, извикваха въ младитѣ сърдца на горепоменатитѣ наши будители настроения въ чисто българска патриотическа, народностна насока. Още въ училищата дето тѣ се учеха, тѣ си съставиха крѫжецъ, написаха си програми и устави и дадоха си дума, че ще работятъ за събуждането, свѣстяването и възраждането на тоя народъ, за неговото освобождение, преди всичко отъ духовно робство и за добиване българска независима народна черкова.

Неофитъ Бозвели и Иларионъ Михайловски почватъ своята дейность въ Цариградъ съ проповеди между еснафитѣ и търговцитѣ, съ заявление до Високата Порта и до самия султанъ, съ ходатайства да се погледне на българския народъ като на заслужващъ да има отдѣлно духовно сѫществувание, да има едно гражданско представителство при Високата Порта, да има свой вестникъ и свое национално гнѣздо чрезъ основаването на единъ български храмъ. Въ сѫщия духъ и въ сѫщата насока прояви своята деятелность въ Цариградъ, преди да замине извънъ Турция, и Раковски. Щастието поработи въ полза на българския блѣнъ за единъ храмъ, въ който да се прибиратъ и черкуватъ разпръснатитѣ по четиритѣ краища на Стамбулъ българи. Българинътъ князъ Стефанаки Богориди, добре гледанъ въ дворцови и други чиновнически срѣди, както и въ срѣдитѣ на гръцката Патриархия на Фенеръ, подари на едва зараждащата се българска община своята кѫща на Фенеръ-Балатъ съ единъ метохъ. Кѫщата въ долния си катъ се преобърна на една прилична черквица, въ която се почна славянското богослужение съ разрешение на Патриархията и съ рѫкополагане за владика Илариона Макариополски. Може да се каже, че тази първа стѫпка бѣше плодовита откъмъ последствия за народностното дѣло и за възраждането. Черквицата на Фенеръ-Балатъ съ метоха срещу нея, бѣше едно народно културно убѣжище: въ метоха се настани първо българско доста добре уредено училище, а надъ черквицата намѣри подслонъ основаното по-късно българско читалище, което имаше да играе и игра важна роля при народното будителство.

Будителството на Кръстьовича се проявява сѫщо така много рано и най-напредъ чрезъ редакторството му на „Български книжици“ (859—1861). Юристъ, парижки възпитанникъ, предалъ се на изучването на българската история, възпитанникъ на князъ Богороди, неговъ представитель въ островъ Самосъ, високъ сановникъ на Високата Порта, преподаватель въ търговско за чиновницитѣ училище, Кръстьовичъ възприе напълно идеята на първитѣ български будители, подаде рѫка на Илариона Макариополски, впрегна се въ тежката колесница на черковния въпросъ, която вози съ много други до самото извоюване на народната ни черкова съ ферманъ отъ 28 февруарий 1870 г. и чрезъ учредяването на Екзархията и избора на първи български Екзархъ Антимъ I. Въ всичко време на борбата, Кръстьовичъ бѣше мозъка, който работѣше и рѫководѣше, по единъ строго канонически и православенъ пѫть, разрешението на черковния въпросъ.

Докторъ Богоровъ, винаги бодъръ, пъргавъ, волеви и неуморенъ, започна своята деятелность още като студентъ въ Одесса, основалъ своя пръвъ български вестникъ „Български Орелъ“ още въ Липиска, като пренася после изданието му въ Стамбулъ. Той основа „Цариградски в-къ“, който продаде по-късно на Алекс. Екзархъ, подготвенъ за работата въ Парижъ и въ пѫтуванията си въ Русия и България. Богоровъ не се умори, и като напусна Цариградъ, да обикаля България, да пише статии, да издава книги, да възбужда къмъ българска търговия и индустрия и пр. и пр. всички колебливи и да ги упѫтва къмъ възходъ въ стопанско отношение. Той се бори и за чистотата на българския езикъ и неговитѣ френско-български и българско-френски речници, пълни и първи пѫть издадени, сѫ вѣнецъ на неговото постоянство и трудолюбие.

Найденъ Геровъ почва сѫщо като Богорова своето будителство. Още въ Одеса, дето свърши Ришелевския лицей, написва първата си поетическа работа „Стоянъ и Рада“, която послужи за първи образецъ на българската стихотворна речь.造

Станалъ по-късно учитель въ Копривщица, наедно съ Иоакима Груева, той даде тласъка за едно новобългарско образование, което зарази цѣлата пловдивска область всички копривщки първенци и общественици, каквито бѣха първенцитѣ (чорбаджиитѣ) Малъкъ и Голѣмъ Вълко, Малъкъ и Голѣмъ Стоянъ, Салчо Чорбаджи и др. Съ своето многогодишно консулствуване въ Пловдивъ, той извърши такава услуга на българското възраждане, която не може да се оцени съ достатъчно похвални думи. Издаденитѣ отъ Българската Академия на наукитѣ два тома „Изъ Архива на Найденъ Геровъ“ и „Документи по българската История“ пакъ два тома, „Рѣчникъ на блъгарскый языкъ“ (1895/904) — петь тома, както и неговия „Български Сговоръ“ сѫ нерѫкотворенъ паметникъ, който Геровъ си издигна и въ това отношение той нѣма съперникъ. Нека се прибави, че не само цариградската българска колония и одескитѣ българи, но и браилскитѣ и букурещки търговци и общественици се обрѫщаха постоянно къмъ Найдена Геровъ за мнение и упѫтване.

Петко Рачовъ Славейковъ още отъ момче се залавя въ борбата противъ гръцки владици, учи се и учителствува дълги години, изучава народния битъ непосрѣдствено, явява се въ Цариградъ въ разгара на борбата, като представитель отъ Търново, редактира „Гайда“ и „Македония“ и играе изпъкнала роля на народенъ трибунъ навсѣкѫде, дето неговиятъ дългъ го призовава.

Д-ръ Чомаковъ, гръцки и италиянски възпитаникъ, следъ получаване на докторския си дипломъ въ Пиза, се явява въ Пловдивъ, дава младежката си енергия на мѣстнитѣ копривщки първенци, станали вече пловдивчани, бива изпратенъ въ Цариградъ като пловдивски народенъ представитель и остава тамъ, дето води неуморна борба, редомъ съ горепоменатитѣ подвижници за народното дѣло, увѣнчано съ сполука съ фермана отъ 1870 г.

Ако има български общественикъ, публицистъ и писатель, който е принесълъ голѣми услуги и заслуги въ дѣлото на възраждането, но въ сѫщото време до сега потуленъ, даже оскърбенъ твърде много отъ Иречка въ единъ пасквилъ неоснователенъ, обиденъ, непровѣренъ, то е Икономовъ. Тодоръ Икономовъ се отличи най-много въ борбата си за българско училище противъ Митхадъ Паша. Той сътрудничи въ всички български вестници. Той бѣше редакторъ и на „Читалище“ и написа въ него онази крайно свободолюбива статия „Една стѫпка напредъ“, която извика смутъ въ екзархийскитѣ срѣди и за която трѣбваше управата на „Читалище“ да се оправдава. Той издаде нѣколко учебници, които сѫщо така се отличаваха по своя стилъ, езикъ и системность. Следъ освобождението той бѣше управитель въ Сливенъ, по едно време председатель на Държавния съветъ, софийски кметъ и министъръ. Тодоръ Икономовъ умрѣ въ голѣма беднотия, въ Шуменъ (1892).

Теодоръ Бурмовъ, както Икономова, не е намѣрилъ у насъ досега единъ правдивъ, справедливъ ценитель. Той бѣше въ Цариградъ чиновникъ въ руското посолство. Той бѣше единъ много полезенъ посрѣдникъ между българския станъ и по-сетне между Екзархията и руското посолство — въ време на генерала Игнатиевъ. Голѣми сѫ неговитѣ услуги, които принесе презъ 1876 — 77 г. Въ неговата обществена деятелность въ Цариградъ трѣбва да впишемъ редакторството една година на „Български книжици“ и на добре списванитѣ в. в. „Съветникъ“ и „Време“. Той е билъ единъ отъ много добритѣ учители въ Габровската гимназия. Теодоръ Бурмовъ е, който състави първото българско министерство, следъ идването на князъ Александра (1879).

Д-ръ Христо Стамболски (р. 1843, умр. 1932 г.) се отличи въ всичкото време на своето участие въ народо-черковнитѣ и екзархийски работи съ една самостоятелность, честность, безкористие, съ които той впрочемъ се отличи презъ цѣлия си животъ и следъ освобождението. Въ Цариградъ той бѣше единъ отъ най-живитѣ, дейни, енергични и много полезни членове на българското читалище на Фенеръ. Той чете нѣколко публични сказки по анатомията и физиологията, които бѣха негова специалность, като професоръ въ Турската военна медицинска школа. Той участвува и въ народочерковния съборъ въ 1872 г. въ Цариградъ, гдето се бѣше присъединилъ къмъ умѣренитѣ Иларионъ Макариополски, Гавриилъ Кръстьовичъ, Иванъ Найденовъ, Марко Балабановъ.

*

Важни заслуги къмъ възраждането на България и будителската задача на народностнитѣ деятели въ Цариградъ принесоха училищата и дружествата въ столицата на Османската империя.

Българското училище въ Цариградъ (Фенеръ-Балатъ) бѣше основано много рано, още при уреждане на черквата и метоха. Негови първи учители бѣха такива родолюбиви борци и опитни учители, като Петко Рачовъ Славейковъ, Григорий Нѣмцовъ (отпосле русенски митрополитъ), Иванъ Найденовъ, редакторъ на „Право“ и „Напредъкъ“, Тодоръ Шишковъ, който бѣше дълго време гимназияленъ учитель въ Търново, Дим. Македонски — съ голѣма опитность и др. Тѣ събраха около себе си, много скоро, голѣмъ брой ученици, които съставиха нѣщо повече отъ една прогимназия и преподаваха предмети, които се равняваха на гимназиялни курсове. Училището бѣше издържано отъ българската община и пишушиятъ тѣзи редове може да засвидетелствува, че то вървѣше много успѣшно. Единъ добросъвестенъ и приложенъ учитель, Малей Малеевъ, преподаваше турски езикъ. Самъ той — пишущиятъ — въ продължение на 3 години преподава френски езикъ, за която цель идваше отъ Турската военно-медицинска школа въ свободнитѣ си часове (петъкъ и сѫбота).

Благодетелното дружество „Просвѣщение“ бѣше основало нѣколко училища (първоначални) въ нѣколко квартали, а именно Вланга, Татавла, а сѫщо така и въ предградията на Цариградъ. Това дружество уреди, съ своитѣ залѣгания и съ помощьта на Женското дружество, първа българска изложба (1873), на която Негово Блаженство българскиятъ екзархъ Антимъ I произнесе следнитѣ насърдчителни и ободрителни думи: „Нека изложенитѣ предмети въ Цариградската столица покажатъ плода на българското трудолюбие, на българския вкусъ, на българския едва начинающъ напредъкъ“.

Дружества съ културни цели бѣха основани и преуспѣваха: а) печатарското дружество „Промишление“, имаще начело председателя си Петъръ Карапетровъ и издало двайсетина сериозни и поучителни книги, на които компилатори или преводачи бѣха: Никола Михайловски, Драганъ Цанковъ, Стефанъ Бобчевъ и пр.; б) Българско братско дружество; в) Българско заемателно дружество „Напредъкъ“; г) Българско дружество „Блага весть“; д) Българско дружество „Надежда“; е) Българско мореплавателно търговско дружество „Провидение“ и ж) Българско Женско благотворително д-во въ Ортакьой.

Голѣма роля игра дружеството на българскитѣ търговци, което въ ранно време бѣше основало една книжовна община, рѫководена отъ търговцитѣ Коста Романовичъ и Коста Славчевичъ. Тая книжовна община издава отлично списваното периодическо списание „Български книжици“. Тоза списание възкръсна по-късно въ изданието на друго, все така търговско културно дружество, имаще начело Брадински и Груевъ, което издаваше сп. „Читалище“, редактирано, едно следъ друго, отъ: Марко Балабановъ, Тодоръ Икономовъ, П. Р. Славейковъ, С. С. Бобчевъ, Драганъ Цанковъ и пр.

Ще бѫде голѣма несправедливость, ако не поменемъ тукъ за онѣзи небългарски училища въ Цариградъ, които съ своитѣ добре уредени преподавания, приготвиха голѣмъ брой български културни работници. На първо мѣсто тука трѣбва да поменемъ гръцкото училище на Куручешме (Ксиро-Крини), основано въ началото на XIX столѣтие. Отъ туй училище сѫ излѣзли нашитѣ учени, културни и търговски деятели: Г. Кръстьовичъ, С. Г. Раковски, Сава Доброплодни, Иванъ Найденовъ, синоветѣ на Стефанаки Богориди (Николаки и Александъръ или Алеко, отпосле Алеко-паша, — главенъ управитель на източна Румелия), Иванъ А. Богоровъ, Изворски, Василъ Беронъ, Димитъръ Добровичъ.

Гръцкото търговско у-ще на о-въ Халки, както и Гръцкото духовно училище и духовна академия въ сѫщото мѣсто, дадоха не малко полезни деятели и будители за Цариградъ и въобще за България. Като питомци на търговското училище, нека поменемъ: синоветѣ на многозаслужилия Христо Тъпчилещовъ — Никола и Стоянъ, Георги Стояновичъ Чалъоглу, Иванъ и Георги х. Василеви Шопови, Никола Д. Бракаловъ, Лазаръ Д. Караминковъ, Братя Д. П. и Ив. П. Иванови и др. Отъ питомцитѣ на богословското училище, нека поменемъ следнитѣ: първиятъ български екзархъ Антимъ, Илarionъ Макариополски, Григорий Нѣмцовъ, сетне Русенски митрополитъ, Симеонъ п. Николовъ, по-сетне Доростоло-червенски и Варненски митрополитъ, Марко Балабановъ, който въ „Страница отъ политическото ни възраждане“, печатана въ „Българска библиотека“ № 4 за 1904 г., ни е далъ своитѣ изящно написани спомени за устройството и деятелността на богословското училище на о-въ Халки.

Турската военно-медицинска школа, въ която за първи пѫть сѫ постѫпили българчета на 1858 г., е дала не малко будни деятели, между които нека поменемъ свършилитѣ я: Д-ръ Хр. Стамболски, Д-ръ Цачевъ, Д-ръ Любеновъ, Д-ръ Пискюлиевъ, братя Лазаръ и Костадинъ Дагорови, Илия Кутевъ, а несвършили: С. С. Бобчевъ, Атанасъ Шоповъ, Сава Муткуровъ, Д. Мариновъ. Питомцитѣ отъ тази школа имаха дружество, което заседаваше редовно въ метоха при българската черква въ Фенеръ-Балатъ.

Не малко заслужили дейци даде Робертъ колежъ, изъ който излѣзоха такива добри родолюбци и културни деятели, като: Петко Горбановъ, Петъръ Димитровъ, Константинъ Стоиловъ, Михаилъ Ив. Маджаровъ, Лука Касѫровъ, Иванъ Ст. Гешовъ, Тодоръ Иванчовъ, Иванъ Пѣевъ, Иванъ П. Славейковъ, Иванъ Бѣлиновъ, К. х. Калчевъ и др.

Османскиятъ лицей (Мектеби османие), уреденъ и управляванъ като французки лицей, бѣ основанъ въ 1858 г. Този лицей сѫщо така услужи на българщината въ Цариградъ. Отъ тамъ изпъкнаха такива будни и просвѣтени деятели, като: Константинъ Величковъ, Ст. Михайловски, Дим. К. Поповъ, Тодоръ Каблешковъ — познатъ революционеръ, Г. Н. Златарски, отпосле професоръ по геология, В. Ф. Велевъ, А А. Стояновъ — баща на професора въ Музикалната академия Андрей Стояновъ, Харитонъ Ив. Генадиевъ, основатель на първия ежедневникъ „Зора“, А. Франгя и др.

Ако се спрѣхъ по-подробно върху училищата — български и небългарски, върху дружества и читалища въ Цариградъ, това направихъ съ явното мое желание да изтъкна голѣмата истина, че Цариградъ бѣше въ продължение на десетки години въ действителность единъ буденъ, важенъ, внушителенъ и борчески центъръ, който не само даваше тонъ на българското културно движение, но обединяваше, като въ единъ фокусъ, цѣлата деятелность на българската земя въ духовно, просвѣтно и въобще културно отношение. Читалища, женски дружества, ученически дружества, които никнѣха и се закрепваха въ северна, южна и западна България, имаха за свои образци и ръководители будителитѣ и поборницитѣ отъ Цариградъ. Представители на тѣзи уредби спохождаха често Цариградъ, било на разходка, било по дѣлови занятия, търговия и пр., и първата имъ работа бѣше да се срещнатъ съ тамошното представителство на българския народъ, закрепнало още преди издаване на султанския ферманъ въ 1870 г. Така се засили, издигна и замогна важната цариградска България.

*

Както се каза, въ Цариградъ имаше отъ 30 до 50 хиляди българи. Тѣ бѣха отъ разни класове и съсловия. Всички бѣха хора съ работа, съ занятие, търговци, еснафлии. занаятчии и малцина — интелектуалци. Това не бѣше колония. Това бѣше една голѣма българска общность, която представляваше въ единъ станъ цѣлокупна България, т. е. България отъ всички нейни краища и области: северна, южна или Тракия, западна или Македония. Тази цариградска българска общность азъ наричамъ цариградска България.

Добре е да се подчертае, че много рано, въ втората четвъртина на XIX столѣтие, цариградска България съзнателно или подсъзнателно, по-скоро инстинктивно и интуитивно, се сплоти въ една идеология. Тази идеология бѣше: да се събуди, окопити, възроди, издигне българскиятъ народъ, като единенъ въ всичкитѣ негови етнографски граници; да се запази неговия езикъ, да се чете въ черквитѣ по старобългарско, черковнославянско богослужение; да се отварятъ училища (български) навсѣкжде, дето това е възможно; да се насърдчатъ всички, които радятъ въ тази насока; да се искатъ български владици, а по-късно да се иска възстановлението на българската национална черква, съ единъ българинъ свещеначалникъ — представитель на цѣлия български народъ, като се опровергае по тозъ начинъ баснята, че българитѣ влазятъ въ рум-милети. Борбата, която се почна въ много мѣста изъ българскитѣ епархии, бѣше ржководена главно отъ Цариградъ, гдето безъ никакви предварителни сговаряния, се появи единъ бодъръ, родолюбивъ, смѣлъ и енергиченъ кржжецъ, който имаше въ своята срѣда таквизъ борци, като Неофитъ Бозвели, С. Г. Раковски, Иларионъ Макариополски, Гавриилъ Кръстьовичъ, П. Р. Славейковъ, Д-ръ Чомаковъ и др., на които имената се поменаха по-горе.

Отличителната черта въ деятелностьта на този кржжецъ бѣше, че той преследваше една едничка идея — цѣлокупното народностно възраждане и стопански възходъ на българския народъ. Наистина, въ този кржжецъ имаше нѣколко течения, но това бѣха по-право отсѣнки. Първична и неизмѣнна мисъль бѣше да се върви по линията на единомислието, колкото се касае поне за добиването на една национална черква, която да обединява всички български епархии, цѣлия български народъ.

Опитаха се, наистина, отъ страни да развалятъ това единомислие. Таквизъ опити се направиха нееднократно и въ разни времена отъ страна на католишка, протестанска, полска и други вѣрски, смѣсени съ политически тенденции, течения. Имаше даже моменти, когато нѣкои каточели се увлѣкоха, но това бѣше — подчъртано казано — само за моментъ. Единомислието и вървежа по пряката българска културна линия не се измѣняваше.

Борбата за българско богослужение, за българска книга и школа и най-после за национална черква, следъ десетки години, се увѣнча съ успѣхъ. Вѣнецътъ бѣше султанскиятъ ферманъ отъ 1870 г., 28 февруарий. Този ферманъ учреди Българския екзархатъ, който решаваше окончателно българо-гръцката черковна разпря, създаваше отъ българитѣ единъ народъ, даваше му право да самоопредѣля своитѣ домашни, черковни, народни и общински работи, като имаше предъ видъ законитѣ и реда въ държавата.

Така учредениятъ Екзархатъ, който имаше своето висше управление въ Цариградъ, следъ малки колебания и мжчнотии, тръгва по пжть на възходъ, въ който българскиятъ народъ бѣше упжтенъ неуклонно.

Грамадното значение на фермана отъ 1870 година състоеше на първо мѣсто въ това, че той очерта една широка територия, която обемаше всички български епархии, поименно посочени, въ него (ст. 10) въ северна и южна България и въ часть отъ Македония. Той посочваше и възможнитѣ увеличения на тази територия, чрезъ плебисцитъ, въ онѣзи епархии, които не бѣха поменати изрично, като български. Това бѣше народностния и политически капиталъ, който

В. Порта волно и неволно даде на българския народъ. Редомъ съ това, една първоразрядна придобивка бѣше и обстоятелството, че ферманътъ, чрезъ Екзархията, допускаше едно единство, едно единение на българския народъ, което единение можеше да играе много важна роля въ бѫдащето, ако се използваше разумно, съ целесъобразни срѣдства — морални и културни — за засилването му въ всички мѣста, гдето живѣятъ българи. Ратницитѣ за българска свободна, самостоятелна народна черква, чрезъ своята 40-годишна борба, сполучваха да достигнатъ онова изгодно положение, което можеше да се смятря, и основателно, за истински български идеалъ: закрепване на българската народностна идея, спечелване етнографскитѣ граници на Родината и полагане основи за едно свѣтло и щастливо бѫдаще на България срѣдъ Балканския полуостровъ.

Не е лишно да приведемъ тукъ буквално що гласи десети членъ отъ този ферманъ, досежно границитѣ и обсега на Българската екзархия. Ето този членъ:

„Чл. 10. Църковниятъ окрѫгъ на тази Българска екзархия състои отъ Епархиитѣ: Русенска, Силистренска, Шуменска, Търновска, Софийска, Врачанска, Ловченска, Видинска, Нишка, Пиротска, Кюстендилска, Самоковска, Велеска, Пловдивска, Сливенския Санджакъ и Каазата Созополи. Освенъ около 20 села около Варна и Кюстенджа по крайбрѣжието, на които жителитѣ не сѫ българи и освенъ градоветѣ Варна, Анхиало, Месемврия и освенъ крайморскитѣ села на каазата Созополи и освенъ градоветѣ Филибе и Станимака, заедно съ селата Кукленъ, Воденъ, Арнауткьой, Панагия, Ново село, Лѣсково, Ахланъ, Бачково, Бѣлащица и манаститритѣ Бачковски Св. Безсребърници. Св. Параскева и Св. Георги, Махалата Св. Богородица, вѫтре въ Филибе, която ще влѣзе въ Българската екзархия, нѣкои отъ жителитѣ на тази махала, ако щатъ да се подчинятъ на българската църква и екзархия, ще бѫдатъ волни, а подробноститѣ по това ще да се уредятъ помежду Патриархията и Екзархията споредъ вѣроизповѣднитѣ обичаи. Освенъ тѣзи изчислени и поименовани мѣста, ако православнитѣ жители на другитѣ мѣста, всичкитѣ или най-малко двета трети, поискатъ въ духовнитѣ си работи да се подчиняватъ на Българската екзархия, и това като се изпита, ако се потвърди и докаже, ще имъ се допрощава. Но понеже това ще става, както се каза по-горе, съ желанието и съгласието на всичкитѣ или поне на двета третини, затова които въ този предлогъ се трудятъ да сѣятъ несъгласие и раздоръ между жителитѣ, такивато законно ще бѫдатъ подъ отговорность и ще се наказватъ споредъ закона“.

Истилямътъ (т. е. плебисцитътъ) споредъ този чл. 10, извършенъ по-късно, даде въ състава на Екзархата нѣколко епархии, необозначени въ самия ферманъ. Таквизъ бѣха: Охридска, Битолска, Дебърска, Скопска, Неврокопска и пр.

Фенеръ не можеше да не забелязва това, което, като издигаше България, рушеше неговата мегàли идея.

Въ всѣки случай, цариградскитѣ водачи бѣха убедени и си чертаеха пѫтя къмъ едно създаване голѣма България, въ границитѣ на османската империя и на Балканския полуостровъ. Тѣ смѣтаха по-нататъкъ чрезъ просвѣта, чрезъ споразумяване съ Високата порта, чрезъ компромиси, България да стане една силна стопанска и политическа единица на П-ова, която даже би могла да разчитва въ османското царство на едно подобие на австро-унгарското. Цариградскитѣ българи крояха голѣмата България вѫтре въ османската държава и подъ покрива на нейната върховна власть. Тѣ не мислѣха за бунтове, вѫтрешни сътресения, революции. И най-крайнитѣ интелектуални деятели и борци въ Цариградъ, не се поддаваха на изкушението за революционна политическа деятелность. И кой знае дали една такава високо родолюбива по сѫществото си идея, като създаване една могѫща въ стопанско и народностно отношение България, не щѣше да бѫде по-полезна и целесъобразна за голѣмитѣ идеали на българското племе?

XIX.

Букурещъ и Цариградъ

Идеологията на цариградска България за една мирна еволюция въ османската държава, въ полза за българитѣ, осигурени въ своята духовна свобода и национална черква, чрезъ фермана отъ 1870 г.; идеологията да се създаде една силна народностно и стопански България, въ всѣки случай единна, на Балканския полуостровъ, даже при единъ дуализъмъ съ султанското правителство — тази идея не се сподѣляше отъ Букурещъ, т. е. отъ тази часть на български емигранти, които бѣха намѣрили прибѣжище въ столицата на Влашко. Въ Букурещъ преобладаваше мисьлта за политическото освобождение на България чрезъ бунтове, възстания, чети и пр. Наистина, известно време единъ отъ тайнитѣ, но сравнително по-умѣрени комитети, бѣше съставилъ една, нека да я наречемъ помирителна, туркофилска група, която изготви известния мемоаръ до султана, съ който го канѣше да подаде рѫка на българитѣ и да се вѣнчае за царь на свободна България. Този мемоаръ, обаче, не се хареса на крайнитѣ революционни деятели, които бѣха намѣрили свърталище въ Ромъния.

Великиятъ основатель и проповѣдникъ на революционната деятелность въ България, бѣше Раковски. Въ Цариградъ той не се дѣлеше въ началото отъ другитѣ народни деятели и борци за свободна и независима иерархия. Но неговиятъ горещъ темпераментъ и крайниятъ му патриотизъмъ, които го отдалечиха отъ Цариградъ и отъ България, и го направиха хайдушки войвода по Балкана и несломимъ революционеръ въ Бѣлградъ, Нови-Садъ, Атина, Букурещъ, породиха у Раковски единъ блѣнъ, че политическата свобода на България може да се извоюва даже безъ никакви помощи отъ Русия, отъ Австрия или отъ която и да било друга велика държава. Сякашъ Раковски пригърна лозунгътъ на Гарибалди и неговитѣ съмишленници въ борбата за освобождение и обединение на Италия. Гарибалдиевиятъ лозунгъ Italia fara da se, Раковски превърна въ Bulgaria fara da se. Но въ своето увлѣчение голѣмиятъ българинъ не забелязваше разликата, голѣмата разлика, въ политическото положение, въ географията, въ препятствията, съ които имаше да се бори една българска революция, която се наемаше да освободи отечеството.

Раковски основа революционната програма и пристѫпи къмъ нейното осѫществление. Въ Бѣлградъ той основа две български легии, разсадници по-късно на български революционни вождове, четници и хайдути. Въ Нови Садъ, Бѣлградъ и Букурещъ, въ основанитѣ отъ него вестници „Бѫдащность", „Дунавски лебедъ" и пр., той проповѣдваше безъ забикалки българската революция. Той възстана въ известно време даже противъ руската политика, когато изселванията изъ България дойдоха да огорчатъ и затруднятъ положението на емигрантитѣ въ Ромъния, Бесарабия и Херсонската губерния. Той писа противъ туй изселване, като държеше виновна за това руската дипломация. Както се знае, впрочемъ, тази идея не бѣше чужда и на други българи: на Селимински и на Добродѣтелната дружина въ Букурещъ, рѫководена отъ таквизъ практически умове и родолюбиви българи, каквито бѣха участницитѣ въ нея: Христо и Евлогий Георгиеви, д-ръ Протичъ, д-ръ Атанасовичъ, владиката Панаретъ Рашеевъ и др.

Раковски се отзова въ Букурещъ, въ пълно напрѣгане на своята революционна мисъль, която подкрепяше съ исторически блѣнове, съ документация отъ разни исторически източници, съ вѣра въ бѫдещето на България, която черпѣше своитѣ сили още отъ Индия, праотечеството на голѣмия и непобедимия български гений.

Следъ смъртьта си (1867), Раковски остави въ Букурещъ достоенъ наследникъ и продължатель въ лицето на Любена Каравеловъ, сѫщо така вѣрващъ въ несломимитѣ сили на българския народъ за една революция, която можеше да го избави отъ османското владичество. Каравеловъ имаше около себе си буйни, енергични, решителни, решени да мратъ сподвижници, каквито бѣха Христо Ботевъ, Василъ Левски, Хаджи Димитъръ, Караджата, Панайотъ Хитовъ и др. отъ хайдушкитѣ войводи. Около Каравелова и неговата „Свобода“, после „Независимость“ и подъ неговото „Знаме“, се завъртѣ организацията на революционни центрове въ България, на които главенъ, неуморимъ, саможертвенъ апостолъ бѣше Василъ Левски Дяконътъ, героятъ, който бѣше винаги въ „работа“, на когото следитѣ не можеха да се хванатъ, който бѣше невидимъ, ако и да присѫтствуваше на много мѣста и родолюбиви селища въ Южна България.

Тежкитѣ условия на българския животъ, мѫчнотиитѣ, на много мѣста неподатливостьта и враждебностьта даже на нѣкои български срѣди, изморяваха Левски и това се вижда, между друго, отъ неговата кореспонденция съ Любена Каравеловъ. Най-после едно предателство тури край на устремната революционна работа на великия Дяконъ Левски. Той увисна на бѣсилката въ София (1873 г.).

Смъртьта на Левски извика цѣлъ превратъ въ душата на Любена Каравеловъ. Той бѣше толкова потрѣсенъ отъ това събитие, че дълго време не можеше да се опомни и не можеше да се реши какво да прави по-нататъкъ. Ако свръхчовешкитѣ усилия на Василъ Левски и на неговитѣ подвижници въ България, не можаха да създадатъ нѣщо положително, не можаха да установятъ поне нѣколко гнѣзда или станове въ страната, станове за революционна дейность, къмъ кого да се обърнѣше Любенъ Каравеловъ... по-нататъкъ?

И следъ нѣколко колебания, на кръстопѫть, Каравеловъ, каточе намѣрза какво Цариградска България има повече право, когато вѣрва въ всемогѫществото на просвѣтата. И той, Любенъ Каравеловъ, прегрѫща тази програма и издига знамето, че знанието, науката, просвѣтата сѫ които ще спасятъ България. И следъ революционнитѣ „Свобода“ и „Независимость“, Любенъ Каравеловъ основава научно-книжовното и популярно издание, което носеше насловъ „Знание“. „Знанието е сила“ — величественъ девизъ, около който Каравеловъ сложи новата си деятелность. Обаче съ тази си остра промѣна, Каравеловъ извика негодуванието на довчерашни свои съюзници и съратници.

На първо мѣсто противъ Каравелова възстана буйния, неустрашимия и великия по своитѣ революционни, книжовни и поетически творения, Христо Ботевъ, синъ на калоферския учитель Ботю Петковъ. Христо Ботевъ бѣше надъханъ съ революционни мисли още въ родното си мѣсто. Той бѣше приготвенъ въ тази насока и въ Русия, гдето се бѣше начелъ на революционни и крайни по своитѣ идеи творения на рускитѣ писатели отъ 40-тѣ години: Герценъ, Бакунинъ, Чернишевски и пр. и пр. Въ своитѣ революционни издания „Дума на българскитѣ емигранти“, „Будилникъ“, „Знаме“, той жигосваше отстѫпницитѣ отъ идеята за българската революция. На първо мѣсто, той — прѣко или косвено, удряше Любена Каравеловъ за измѣна, чрезъ своето „Знание“. Революция въ България на всѣка цена: съставянето на революционни срѣдища, бюра, подготвянето на чети, преследването на всички, които сѫ противъ революцията — ето програмата, ето знамето на Христо Ботевъ. И той намѣри, следъ смъртьта на Левски, лица, които го последваха и които завързаха въ България не на едно мѣсто станове, колко и слабички да бѣха по своитѣ състави Особно се проявиха новитѣ привърженици на революцията въ Срѣдногорието (Копривщица, Панагюрище и пр.).

Бенковски, Каблешковъ, Стамболовъ, Воловъ, Бобековъ и други, бѣха между апостолитѣ на готвящата се всеобща революция.

Този пѫть бѣше разпространена мисъльта, изказана въ стиха:

„Свободата не ще екзархъ,
иска Караджата“.

И когато въ Срѣдногорието, Южна България, бликна възстанието, наречено Срѣдногорско и Априлско (20. IV. 1876); когато Бенковски и Каблешковъ развѣха знамето на българската свобода; когато народнитѣ представители отъ Събранието на Оборище се заловиха на работа и гръмна черешовото топче въ Панагюрище и другаде; когато башибозуци и аскеръ удавиха въ сълзи, порой кърви и виновни и невинни, въ пожарища на села и градове (Перущица, Батакъ, Панагюрище, Брацигово и др.); когато сръбското правителство реши, че е настаналъ часа да се намѣси въ балканскитѣ революционни движения и чрезъ война да извоюва свободата на Босна и Херцеговина, като имаше въ сръбската войска хиляди български доброволци, студенти и други — Ботевъ, който вѣрваше, както и много други отъ революционнитѣ деятели, че България можеше и трѣбваше да се приготви сама да се освободи, помисли, че сега вече не трѣбва да се стои съ скръстени рѫце нито една минута и, че той е дълженъ да премине Дунава, да се присъедини съ очакванитѣ отъ него възтанници и да подкачи голѣмата революция, която имаше да освобождава България. Уви! Величественото дѣло на Ботева, въ парахода „Радецки“ и излазянето му на Козлодуйския брѣгъ, не успѣ. Четата на Христо Ботевъ бѣше изпреварена, посрещната, гонена, заградена въ Вратчанския балканъ отъ турци и той сложи кости на тъй наречения „Волъ“, гдето, съ тленнитѣ си останки, остави вѣчна, свѣтла, неуведаема паметь и слава. И революционнитѣ движения въ цѣла България, вредъ дето тѣ се мѣрнаха, не приведоха къмъ очаквани резултати.

Голѣмъ смутъ настѫпи въ срѣдата на всички революционни деятели, намѣрили спасение въ Влашко. Какво трѣбваше да правятъ? Къмъ кого да се обърнатъ за помощь? Нали тѣхниятъ лозунгъ бѣше Bulgaria fara da se?.. Между това народътъ въ България пищеше кански. Цариградска България бѣше слисана, замаяна и дирѣше този пѫть всѣкакви срѣдства, за да се помогне на този нещастенъ народъ отвънъ, именно, отъ Русия. Цариградска България проводи по чуждитѣ дворове двама свои делегати — Драганъ Цанковъ и Марко Балабановъ, които се явиха и при Царя на Русия. Тѣ бѣха насърдчени, но не бѣха осигурени отъ никжде за изпълнение решенията на Цариградската конференция и на Лондонския протоколъ. Бисмаркъ имъ каза: „Чакайте, каквото има да чакате отъ Русия". Александъръ II имъ каза, че той чака още да се види нѣма ли султанското правителство миролюбиво да се подчини — и той ще действува . . .

Въ Букурещъ млади революционни деятели съставиха новъ комитетъ, нареченъ за благозвучие „Централенъ благотворителенъ комитетъ", „Централно благотворително дружество" и пр. За председатель на този новъ революционенъ институтъ бѣше избранъ Кириякъ Цанковъ, братовъ синъ на Драгана Цанковъ. До това време (1876), презъ лѣтото Кириякъ бѣше секретарь на Добродѣтелната дружина Той бѣше човѣкъ умѣренъ, предпазливъ, не революционеръ, но голѣмъ родолюбецъ. Той се задоволи да иска помощи отъ гдето може. Таквизъ, впрочемъ му дойдоха отъ Русия: отъ Червения кръстъ, чрезъ Ионинъ и А. Теохаровъ.

Добродѣтелната дружина, иначе позната като „Комитетъ на старитѣ". преданна на традицията, че освобождението на България ще дойде отъ Русия, бѣше стѣгнала своитѣ редове, почнала бѣ да поддържа, макаръ съ най-малки ежедневни помощи, оттървалитѣ се отъ сръбско-турската война и готвещитѣ се за скорошна военна акция, опълченци и др. Добродѣтелната дружина бѣше въ превъзходни отношения съ руския представитель въ Букурещъ, баронъ Стюартъ. Тя знаеше не само отъ кореспонденцията си съ Цанкова и Балабанова, но и отъ самия Стюартъ за готвената руско-турска освободителна война. И тя се готвѣше да иде въ посилна услуга на войскитѣ, които щѣха да дойдатъ откъмъ Кишиневъ въ Влашко и щѣха да преминатъ въ България. Григорий Начовичъ, ако и не отъ старитѣ членове на Добродетѣлната дружина, но по разбирания и съчувствувания бѣше се турилъ въ нейно разположение. И наистина, той бѣше препоржчванъ отъ нея на явилитѣ се руски предни отряди, които имаха за задача да правятъ рекогносцировка на Дунава и отсамъ него.

Какъ и да било, епилогътъ приближаваше. Освободителната война, прогласена на 12 априлъ 1877 отъ Александра II, започна. Рускиятъ народъ даде драгоценни жертви за освобождението на брата българинъ. Руското военно началство въ България приготви всички условия за една свободна, независима, самостоятелна и здрава политическа България. Следъ мжки и теглила, всрѣдъ снѣгъ, бури, виелици, рускитѣ генерали преминаха Балкана, руски солдати оставиха своитѣ кости тамъ. Нѣкои даже загинаха замръзнали всрѣдъ Балкана и, най-после, дойде Санъ-Стефано (19 февр. 3 мартъ 1878).

Ликуваше рускиятъ народъ, ликуваше и България. Голѣма радость бѣше всичкото туй и за увѣнчания съ военни лаври Царь-Освободитель . . .

Заключение.

Завършвамъ този мой етюдъ съ епилога, не само на руско-турската освободителна за насъ война, но и съ свършека на събитията, които предшествуваха тази война, съ събитията по българското духовно и политическо възраждане.

Възраждането на нашето отечество съставлява важни страници отъ най-новата наша история. Лѣтописитѣ на това възраждане сж попъстрени съ свѣтли, радостни, утѣшителни дати и събития. Но въ това сжщото време на страницитѣ на тѣзи лѣтописи се чертаятъ и голѣма редица отъ жертвоприношения, давани отъ българския народъ, отъ страдания, мжчения и разрушения. Като синтезъ на всичко това, азъ си позволявамъ да подчертая, че най-действителния сжшинския, голѣмия чинитель на това възраждане се крие надълбоко въ недрата на българския народъ, въ гения и не, угасналия духъ на този народъ, който по едно време сякашъ бѣше не само задрѣмалъ, заспалъ, но и изпадналъ въ дълбоко несъзнание, сякашъ отровенъ, полумъртавъ.

Но българскиятъ народъ възкръсна. Българската челядь даде изъ своята срѣда борци, деятели, поборници и ратници —неуморими, които саможертвенно подкачиха и водиха предстоящата борба до край. Десетки години народътъ, представлянанъ отъ свои достойни синове въ Цариградъ и надлъжъ и наширъ по цѣлата земя, дето обитаватъ българи, води безспирно, неуморно, неуклонно борба, най-напредъ за българската книга, за българския езикъ, за българската школа, за славянско богослужение, за български владици и . . . най-напоконъ, за българска национална черква. И той доби тази черква, като ликуваше за блѣскавата сполука, като забравяше даденитѣ безбройни жертви, като благодареше на Божия промисъль, че бѣше благословилъ и благославяше народното право, народната съвесть, народната мжка.

За тържеството, по пжтя на голѣмата линия, спомогнаха добри синове на България. Тѣ се редѣха въ разни времена. Тѣ се нижеха и едни отстжпваха мѣсто на други, но никога редоветѣ на борбата и фронтоветѣ не бѣха лишени отъ борци, подвижници, ратници.

Българскитѣ духовни лица отъ монастири и около черкви, първенцитѣ (чорбаджии), еснафитѣ, учителитѣ, търговцитѣ, джелепи и бегликчии, горскитѣ домашни хайдути и бунтовници — всичко това се бѣше отзовало на служба на угнетеното отечество, на служба за неговото свѣстяване, събуждане, възраждане и избавление.

Едно истинско чудо бѣше това, дето въ 30—40 години българскиятъ народъ се възмогна и можа да се бори съ своитѣ духовни угнетители и поробители. И той ги надви, и той спечели тежката, непосилна борба, защото правото бѣше на негова страна.

Не можеше османското правителство, най-после, ще-неще, да не издаде онзи ферманъ отъ 28 февруарий 1870 г., съ който се основа българска народна самостоятелна и независима черква, въ области, които се простираха надлъжъ и нaширъ по цѣлия Балкански полуостровъ и които съставяха една цѣлость, една — етнографски, идейно, културно и исторически свързана — народностна единица

Може би тази духовно-народна, така да се рече, България, единна, здрава и силна етнически, може би тя, замогнала се стопански, при търпимостьта на османската власть, да се издигнѣше въ отоманската империя, като самостоятеленъ, независимъ и якъ факторъ, и да дочака така единъ моментъ на свобода, добита изъ своята вѫтрешна срѣда . . . Но революционниятъ духъ, насажданъ изъ Букурещъ съ найблаги намѣрения, разнебити картитѣ на Цариградска България и на „туркофилитѣ“. Бунтовнишки чети, революционни агенти, гнѣзда и срѣдища, внесоха въ живота на българитѣ познатитѣ сътрѣсения и възстания, които се завършиха, следъ черни години и страшни жертви, съ освобождението ни, което дойде отъ Северъ, отъ руския народъ и въ което българскиятъ опълченецъ игра една изпъкнала роля.

Историята, следъ руско-турската война за нашето освобождение, е попъстрена съ изненади въ вѫтрешния и външенъ животъ на България. Сѫдбинитѣ на отечеството попадаха въ рѫце на разни, наистина родолюбиви деятели, политици и държавници, но . . . българскиятъ народъ не можа да се порадва нито въ Цариградъ, нито въ българската земя, на единъ или двама-трима народни водачи, които съ знанието, опитностьта, умственото си надмощие, силното си влияние, съ приемственость, да даватъ постоянно еднаква насока на българската вѫтрешна и външна политика.

Може да се каже, че, между друго, и поради тази причина многоначалието и многоводачието докараха до нескопосното съединение (6 септемврий 1885), до несполучливитѣ революционни движения въ Македония, до междусъюзническата война въ 1913 г., до 16 юний презъ тази сѫщата година ѝ, най-после, за довършване на народнитѣ злочестини — до нашето участие въ време на Свѣтовната война не тамъ, гдето бѣха истинскитѣ народни съчувствия и интереси, а гдето бѣше приготвенъ за насъ и за нашитѣ народни идеали . . . . гробъ . . . . 16 юний 1913 и Свѣтовната война съ Ньойи погребаха великото дѣло, спечелено въ Лондонъ ($^{17}/_{30}$ май 1913).

Но, живъ е българскиятъ Богъ. И орѣзана, оскърбена, онеправдана, натоварена съ какви не тегоби, България живѣе, труди се, работи, като има предъ себе си възможноститѣ за една морална възмога и свѣтло бѫдаще. България не се отчайва!

Ще завърша съ думитѣ на народния поетъ Ив. Вазовъ, отправени къмъ озлочестена България:

Има Богъ правдивъ: той дига, сваля;
бди надъ слабия, силния струпаля.
И ти, майко, героинйо мила,
вѣрвай въ себе си, вѣрата е сила.

Повдигни глава си, не унивай;
твоята звѣзда високо свѣти,
тя ще свѣти и презъ вѣковетѣ,
знамето в'душата си не свивай.

Имашъ в' що да вѣрвашъ: въ твойта младость;
в' твойто здраве — на живота радость,
в' твойтѣ мишци, трудъ, полети смѣли,
в' силитѣ духовни в' тебъ назрѣли.

Имашъ нѣщо по-велико: твойто
право! Правото мощь е несломима,
херувимъ съ огненъ мечъ, чрезъ който
въ бой и с' ада си непобедима.

СЪДЪРЖАНИЕ:

Обща бележка 3
I. Положението на българския народъ следъ завоеванията на османцитѣ 5
II. Влошаване на положението и неговитѣ причини . 11
III. Въобще първи подвижници за българско свѣстяване и възраждане 14
IV. Влиянието на французката революция и на Наполеоновитѣ войни въ възраждането на България . . 17
V. Следъ френската революция и Наполеона Бонапарта 19
VI. Австрийски, руски и други войни съ Турция . . 21
VII. Руско-турскитѣ войни въ края на 18 и първата половина на 19 столѣтие 25
VIII. Гюлханскиятъ Хаттишерифъ и Хаттихумаюнътъ на Абдулъ Меджида 28
IX. Хайдути, бунтовници и хайдушки дружини . . . 32
X. Хайдушки войводи за себе си и за деятелностьта на истинскитѣ хайдути 37
XI. Българската челядь 40
XII. Първенци-чорбаджии — чинители на възраждането 42
XIII. Келии и даскали. Училища и учители 45
XIV. Будителската роля на първитѣ вестникари, книжари и книгопродавци 56
XV. Търговци 66
XVI. Джелепи и бегликчии. Тѣхната роля въ възраждането 67
XVII. Еснафи 75
XVIII. Цариградъ като центъръ на будители на възраждането 77
XIX. Букурещъ и Цариградъ 88
Заключение 93

Nouvelles contributions à l'histoire de la Renaissance bulgare

par le prof. S. S Bobtchev

Résumé.

L'auteur de cet article, le prof. S. S. Bobtchev y apporte quelques nouvelles données et quelques nouveaux éclaircissements relatifs à l'histoire de la Renaissance bulgare.

Dans une remarque générale il exprime l'opinion que cette Renaissance, à vrai dire, ne commence pas par l'œuvre du père Paissy, moine de Hilendar, c'est-à-dire par son Histoire Slavobulgare (История Славноболгарская 1762). Avant cette date il y avait déjà pas mal de signes et faits d'un mouvement nationaliste et culturel. Il y avait les Damaskines (Recueils de sermons de différents savants d'après l'exemple de St. Jean de Damasquin) et les damaskinars, qui pendant ce temps avaient entre autres comme chefs le moine Joseph Bradati, igoumène du Monastère de Rilo. Celui-ci a composé et prononcé beaucoup de sermons partant des Damaskines et exhortant le peuple bulgare, plongé dans un sommeil léthargique, à s'éveiller. Avant lui-même il y avait des précurseurs qui étaient aussi des apôtres de l'éveil national. L'auteur promet de s'arrêter sur quelques faits nouveaux et sur des sources qu'on négligeait jusqu'à présent dans l'histoire de la Renaissance Nationale (tels la Zadrouga familiale, les notables, les commerçants, esnafs, djeleps, beglikcis, haidoutes, les premiers daskals etc. etc.).

Le premier chapitre du travail est consacré à la situation du peuple bulgare après la conquête des pays bulgares par les ottomans. Cette conquête n'était pas difficile, car les chefs de l'armée ottomane, invités par les byzantins à prendre part à leurs luttes intestines, marchèrent sans peine dans la Péninsule étant donné que les états et les peuples balkaniques étaient en plein désordre et désaccord. Ce désaccord et le désordre dans les différentes provinces des Balkans étaient les plus grands collaborateurs des ottomans dans leur marche presque triomphale. L'armée ottomane soumit facilement les Bulgares, les Serbes, les Grecs, les Albanais, les Bosniaques et alla jusqu'au Danube et à la Save. Cette armée eut quelques rencontres sanglantes avec les balkaniques, mais c'étaient plutôt des épisodes.

Le premier passage des ottomans de l'Asie Mineure où ils avaient leur premier état organisé fut en l'an 1352. Leur première capitale dans la Péninsule était Andrinople, mais cent ans plus tard Mohamed II prit Constantinople et dès lors c'est Istanbul qui devint la capitale permanente et la domination ottomane était plus ou moins assurée dans la Péninsule Balkanique. L'apogée des conquêtes et des grandeurs était pendant le règne de Suleïman le Magnifique ou El-Kanuni (Législateur). Vienne même était menacée par un siège de Kara-Mustapha, généralissime de l'armée ottomane. Jan Sobieski et l'empereur Leopold délivrèrent Vienne et de ce moment commence la décadence des ottomans, qui plus tard furent battus par une coalition des états occidentaux et subirent la paix de Karlovtzi, marquant non seulement l'arrêt du progrès ottoman, mais le retour même des Turcs en deça de la Save et du Danube.

Pendant les deux premiers siècles de la domination ottomane en Bulgarie l'état du peuple bulgare n'était pas des plus pénibles. Contributions, dîmes, douanes corvées, tout cela était supportable. Beaucoup de familles de notables bulgares avaient conservé leurs droits et privilèges. Quelques provinces étaient devenues privilégiées et même autonomes. Les ottomans ne portèrent aucune atteinte à la langue, à la nationalité, à l'église, à la messe, aux monastères. Les premiers sultans avaient toléré même la langue bulgare dans leurs chancelleries comme langue officielle. Parmi les langues qu'il connaissait Mohamed El-Fatih parlait .aussi le bulgare. En d'autres mots le bulgare ne se sentait pas très obéré, ni trop malheureux pendant les deux premiers siècles de la domination ottomane.

Dans le second chapitre l'auteur énumère les causes qui firent empirer l'état du peuple bulgare. En premier lieu l'insuccès des armées turques, leurs revers et leurs pertes et leur retraite au deça de la Save et du Danube. Les charges et contributions augmentèrent. Beaucoup de privilèges furent abolis. Survint pendant ce temps la calamité qui venait du Phanar, ce quartier grec á Constantinople où résidaient le Patriarche et les notables grecs, très influents. non seulement comme commerçants et banquiers, mais aussi comme proches de la Sublime Porte à laquelle le Phanar fournissait des drogmans et autres hauts fonctionnaires. Mohamed II le Conquérant (El-Fatih), voulant simplifier les services de son Divan des affaires du culte, avait donné au nouveau patriarche grec le grand privilège d'être le chef spirituel de tous les orthodoxes sans distinction de nationalité. Le patriarche était nommé Roum-Patriki et tout ce qui était orthodoxe devint Roum, c'est à dire romain ou grec. Pourtant toute la Péninsule Balkanique, excepté la Bosnie-Herzegovine, l'Albanie et la Grèce était nommée Roumélie, terre des Roums, et avait pour capitale Sofia, avec un beglerbeg — gouverneur général. Le patriarche grec envoya partout dans les éparchies bulgares des métropolites — grecs, qui ne connaissaient pas la langue bulgare et qui sans cérémonie introduisaient dans les églises la langue grecque. Puis métropolites et évêques ouvrirent des écoles grecques qui donnaient beaucoup d'avantages à ceux qui les fréquentaient. Ainsi commença la grécisation du peuple bulgare à commencer par ses notables. Etant donné que les despotes spirituels grecs achetaient leurs dignités au Patriarchat par de grosses sommes, nul doute que c'etait au peuple bulgare à payer ces grandes sommes. Les phanariotes en Bulgarie ne se souciaient guère d'autre chose que de toucher les contributions très lourdes du peuple qui devait vendre ustensiles et bétail pour satisfaire le collecteur phanariote. Ainsi le joug que le peuple bulgare portait était double — politique et spirituel — et les charges auxquelles il devait faire face étaient doubles.

Cependant, la circonstance qui rendait très dangeureuse la situation du peuple bulgare, c'était le danger qu'il courait de perdre sa nationalité, sa langue, de se gréciser. En effet il y eut un moment où la langue grecque s'étant établie presque partout, la langue bulgare n'était entendue que rarement et beaucoup de voyageurs, savants et autres, commencèrent à émettre l'oppinion que dans la Péninsule Balkanique il n'y avait pas de bulgares. Le Phanar triomphait.

L'auteur donne quelques témoignages — bulgares et étrangers, dans lesquels il note que les souffrances des Bulgares sous le double joug — ottoman et phanariote -- étaient devenues insupportables et que les phanariotes n'arrêtaient pas leur action destructive. Au contraire, dès le dix-septième siècle le Phanar avait formulé d'une manière systématique son programme: détruire la langue et la nationalité bulgares et atteindre son idéal — la mégali idea (la grande idée) c'est à dire préparer la restauration de l'empire byzantin.

Dans le troisième chapitre l'auteur expose les premiers pas de ceux qui préparèrent la Renaissance bulgare. Jamais le sentiment national ne fut complètement éteint surtout dans les couches profondes du peuple; celui-ci conservait l'esprit national et ses sentiments patriotiques. Il avait besoin de quelques apôtres pour s'éveiller et manifester sa volonté de vivre comme bulgare, de parler sa langue, d'avoir son église nationale, d'être délivré des phanariotes qui se préparaient à chanter une messe de requiem sur son tombeau. Ces apôtres comme il est dit plus haut furent: le moine Paissy de Hilendar, auteur de История Словеноболгарская. Paissy fit un voyage dans différents coins de la Bulgarie et donna son oeuvre à copier. Elle rappelait au peuple son passé glorieux, ses anciennes lois, patriarches, ses saints et les personnalités de marque. Il blâmait l'indifférence du peuple et la faiblesse qui le portait à faire l'éloge du grec et à mépriser ce qui était national Les paroles de Paissy jetèrent les premières étincelles du feu sacré qui se répandit lentement, mais sûrement partout et pénétra bon nombre d'apôtres, des maîtres d'écoles etc. Un évêque, Sofroni de Vratza, à la fin du XVIII siècle et au commencement du XIX siècle continua les paroles brûlantes et patriotiques de Paissy. Il prêcha sans fatigue contre les phanariotes et par sécuté, forcé de quitter son eparchie de Vratza, il passa en Roumanie, à Bucarest, où il écrivit ce qu'il avait à dire à ses ouailles. Les sermons de Sofrony furent imprimés dans un recueil appelé Kiriakodromion (1804).

L'éveil du peuple continua.

Dans le quatrième chapitre l'auteur parle de l'influence que la grande révolution française (1789) a eu surtout grâce aux guerres de Napoléon Bonaparte dans les pays balkaniques et plus spécialement en Bulgarie.

Le mouvement insurrectionnel des serbes (chapitre V, 1805—1814) et la Zavéra grecque, c'est à dire les mouvements des grecs pour leur libération sont indiqués comme ayant eu une certaine influence sur l'esprit national de la Renaissance. Grand nombre de jeunes gens bulgares avaient pris part à ces deux mouvements — serbe et grec. Partout en Bulgarie on avait formé des comités secrets qui préparaient des armes et des munitions dont une grande partie était envoyée en Grèce et l'autre fut retenue pour des besoins éventuels. Les récits qui venaient de Serbie sur le bulgare Haïdoute Velko et ceux venus de Grèce sur les grands exploits et l'héroisme des bulgares participant dans les luttes (Hadji Hristo et d'aûtres) enflammaient le courage des bulgares et renforçaient leur espoir dans la liberté.

Dans le sixième et le septième chapitre l'auteur parle des guerres autrichiennes, turques et russo-turques, des défaites subies par l'armée ottomane après l'apogée des conquêtes sous Suleïman le Magnifique. Les défaites commencèrent sous Vienne où le grand généralissime turc Kara Moustapha fut rejeté par Jan Sobieski et l'empereur Léopold. L'auteur s'arrête sur quelques traités conclus entre les puissances chrétiennes et les turcs, surtout sur le traité de Karlovtzi qui marque un grand tournant dans l'histoire des guerres turques au delà du Danube et de la Save.

Les guerres russo-turques aussi, en commençant par celle de Pierre le Grand, de l'Impératrice Ecathérine de Russie sont appréciés par l'auteur comme les guerres autrichiennes faites pour les intérêts territoriaux des grandes puissances en oubliant les souffrances des chrétiens balkaniques et surtout les calamités bulgares. Ces guerres et surtout celles de la Russie du XVIII et du commencement du XIX s. non seulement n'apportèrent aucun profit aux victimes, mais qui pis est provoquèrent de grandes émigrations dans beaucoup de contrées bulgares. Les émigrés trouvèrent place en Valachie, Moldovie et Bessarabie. Beaucoup de villes dans ces pays devinrent presque bulgares. Par compensation, pour ainsi dire, les émigrés bulgares, devenus commerçants et plus ou moins instruits. voyant la culture européenne des centres où ils se trouvaient, pensèrent aussi à leur villes natales et contribuèrent à l'éveil du peuple par des écoles.

Dans un VIIIe chapitre l'auteur parle des réformes ottomanes surtout de celles que formulent les deux actes constitutionnels du Sultan Abdul Medjid: le Hattischerif de Gulhané (1839) suivi du Tansimat (1840) et du Hatti Houmaune de l'an 1856. Ces deux chartes constitutionnelles, octroyées sur l'insistance des grandes puissances, visaient à écarter d'un côté l'oeil attentif de la Russie, qui dans la première moitié du XVIII s. voulait en réalité venir en aide aux Bulgares et d'autre part accomplir sur papier des réformes pour l'égalité de tous les peuples chrétiens de l'empire ottoman. L'égalité des ottomans et des rayas chrétiens, devant la loi, la surêté de leurs vie et biens, la liberté de se servir de leur langue, la liberté religieuse et culturelle, une organisation plus rationnelle des impôts, dîmes, corvées, l'admission des chrétiens dans les conseils, etc. etc. tout cela était très bien exprimé dans ces actes constitutionnels, mais ces reformes devenaient presque inutiles étant donné que la Sainte Loi — le Shériat — continuait à être la base essentielle du droit ottoman. Les conseils administratifs et judiciaires étaient présidés par des kadis et naïbs. Le témoignage des chrétiens n'avait pas la même valeur que celui des musulmans et les quelques chrétiens participant aux conseils, n'osaient exprimer librement leur opinion. Tout de même les Bulgares avaient profité de ces deux actes pour motiver leurs demandes concernant leur église. Ils demandaient le départ des évêques grecs des éparchies bulgares, l'envoi dans ces éparchies d'évêques bulgares etc. etc.

Dans le chapitre 9 et 10 l'auteur parle des haïdoutes, des voévodes et d'une autobiographie que le voévode Panaïote Hitov a écrit sur son voyage dans la Stara Planina, avec quelques remarques sur les haïdoutes. L'idéologie des haïdoutes est assez simple et claire et leur profession en action aussi. Les haïdoutes se vengent, surtout sur les mauvais sujets osmanlis et même chrétiens des violences et des abus commis dans la vie privée et officielle. Chaque haïdoute est révolté, outragé ou blessé par quelque mal qu'on a fait à sa famille, à ses parents, à ses soeurs etc. etc. En général, les haïdoutes agissent en commun; leur compagnie est composée ordinairement d'une dizaine de membres. Ils ont leurs voévodes et leurs porte-drapeaux (baïraktari). Le Balkan (Stara Planina) est leur royaume; ils le parcourent partout et cherchent une belle occasion de descendre dans quelque village turc ou sur les grandes routes, où passent les fonctionnaires turcs, afin de les punir soit en prenant tout ce qu'ils portent sur eux, soit en leur infligeant quelque peine corporelle, soit enfin en tuant ceux qui sont censés être incorrigibles.

Les chansons bulgares chantent les faits héroïques de ces haïdoutes, les populations les aiment et les cachent, les bergers leur fournissent tout ce qui est nécéssaire à la compagnie et, surtout, de la nourriture.

Pendant l'hiver ils se cachent dans quelque village où ils ont leurs fidèles amis (les yataks—récéleurs). Le livre de Panaïote Hitov, dont l'édition est faite à Bucarest (V) 1872 sous la rédaction de Luben Karavélov a été traduit en russe et imprimé dans le Receuil Slave (1877) (Slavianski sbornik). Les haïdoutes bulgares ont leur homonymes dans les cleftes grecs et haïdouks serbo-monténégrins.

Le chapitre 11 est consacré à la communauté familiale bulgare (zadrouga). C'est dans cette famille patriarcale qu'ont survécu pendant tout les temps de la domination ottomane les vertus du peuple, son esprit, son génie. Cette famille était répandue surtout dans quelques localités et partout dans la Bulgarie occidentale. La Zadrouga était gouvernée par un domakine, chef de la famille. Elle se composait souvent de 50 membres et même de plus. Tout son patrimoine était commun. La propriété personnelle était exclue, il n'y avait qu'une bourse pour toute la maison — tributs, dettes, amendes etc. étaient payés sur cette bourse. Les membres âgés formaient un conseil familial (zadroujen savet) que le domakine consultait dans tous les cas où il s'agissait des grandes questions intéressant toute la famille. Cette zadrouga, riche en vertus, honnête, patriotique, ayant un grand capital moral, donna à la société bulgare tout ce qu'il y a de plus intelligent, éclairé, pénetré de patriotisme et de bonne volonté pour agir dans la lutte de la Renaissance.

Dans le 12e chapitre l'auteur parle des notables, c'est à dire des anciens bulgares qui s'étaient distingués par leur influence grâce à l'intelligence, au savoir-faire et à l'art de parler et de persuader. C'étaient les tchorbadgis. Le mot vient de tchorba (soupe) qui était distribuée dans le camps des janissaires où il y avait des tchorbadgis et tchorbadgi-bachis. Les ottomans en service qui se trouvaient parmi la population appelaient tchorbadgis tous ceux qui leur fournissaient la nourriture et le gîte pour une nuit. Ces tchorbadgis étaient trés estimés par les autorités ottomanes et étaient invités comme conseillers près des soubachis (chefs du canton). En cette qualité les tchorbadjis rendaient un grand service à leurs compatriotes. Ils étaient les défenseurs des gens persécutés sans raison. En outre, ces tchorbadgis, étant plus ou moins aisés et souvent riches, faisaient des dons aux monastères, s'occupaient de l'ouverture d'écoles, du bien des églises etc. etc. Une autre catégorie de tchorbadgis était élue par la population pour servir d'arbitres entre le village et la police. Ces tchorbadjis étaient confirmés dans leurs fonctions par l'autorité du département (sandjak) qui leur donnait à titre d'investiture un bâton. Ces tchorbadgis aussi rendaient certains services à la population.

Dans les chapitres 13 et 14 l'auteur parle des premiers daskals (maîtres d'écoles) connus sous le nom de keliini (maîtres des cellules). Ils enseignaient tout simplement l'alphabet slavo-bulgare et leurs élèves apprenaient aussi à lire quelques livres employés dans les églises. Cet enseignement et ces daskals étaient les précurseurs des écoles bulgares dont l'apparition a été remarquée surtout au commencement du deuxième quart du XIXᵉ siècle. De telles écoles, apparurent à Gabrovo, Tirnovo. Svichtov, Koprivchtitza, Plovdiv, Elena, Prilèpe, Vélés, Skopie, etc. etc. Les instituteurs de ces nouvelles écoles étaient en grande partie des élèves russes, quelques-uns même étaient diplômés des universités russes. Il y avait aussi beaucoup d'élèves des écoles grecques. Ces instituteurs étaient les plus ardents apôtres de la liberté spirituelle et politique du peuple. On les trouvait à la tête de tous les mouvements intellectuels, avec l'aide, la protection des notables et des esnafs Notons parmi ces instituteurs Raïno Popovitch, Hristaki Pavlovitch, Naïden Guérov, Ivan Momtchilov, Joakim Grouev et tant d'autres.

L'exposé du XIVᵉ chapitre concerne le rôle des libraires et des différents éditeurs de livres qui à l'époque de la Renaissance contribuèrent largement au réveil du peuple. Ce sont eux qui dans les premiers temps imprimèrent des livres de lecture, des manuels pour les écoles et qui, portant sur leur dos des sacs pleins de livres, parcouraient bourgs et villages pour les vendre. Même les libraires les plus célèbres comme Hristo Danov et Dragan Mantchov commencèrent à servir la culture bulgare par de telles excursions dans toute la Bulgarie.

Les chapitres 15, 16 et 17 sont consacrés à l'influence des commerçants, des djeleps et esnafs. Les commerçants soit ceux qui habitaient le pays, soit ceux qui avaient émigré, aidèrent par leurs secours matériels et moraux à l'ouverture d'un certain nombre d'écoles, dont ils assurèrent l'existence par des dons matériels et des legs. Des commerçants comme Vasil Aprilov, Denkoglou, Bakalov, Hristo et Evloghi Gueorghievi etc. etc. ont rendu de grands services à la culture et à la Renaissance bulgare en général. Les djeleps et les beglikčis etaient des états plus on moins privilégiés dont le devoir était de fournir à l'armée et à la population de Constantinople certaine quantité de bétail. Ils étaient responsables s'ils ne remplissaient pas leurs obligations d'après les anciennes traditions et coutumes. Plus tard les djeleps étaient libérés de la charge officielle, mais continuèrent par leur propre initiative à fournir du bétail pour l'armée et pour la population de Constantinople. Vu la grande influence qu'ils avaient dans les hautes sphères gouvernementales, les djeleps, comme les beglikcis rendaient grand nombre de services pour les écoles, églises, monastères ou autres instituts nationaux. Grand nombre de notables entraient dans cette catégorie même à Constantinople.

Les corporations (esnafs) existaient en Bulgarie depuis des temps immémoriaux. Cette institution était bien vue de la part du gouvernement ottoman car c'est grâce à ces esnafs que les métiers et la petite industrie se manifestaient et répondaient aux besoins des populations. Il y avait des villes dans lesquelles on comptait de 30 à 50 corporations: bakals, épiciers, cordonniers, tailleurs, tanneurs, jardiniers, boulangers etc. etc. A Sofia il y avait plus des 60 corporations. L'organisation des esnafs était très disciplinée. Chaque esnaf avait son conseil, son chef (oustabachi), protomaïstore, qui présidait le conseil. A la tête des corporations il y avait la londgea (le conseil supérieur) qui avait des pouvoirs législatifs, administratifs et disciplinaires. La londgea (de l'italien loggia) avait un président-protomaïstore et près de lui un tchaouche (commissaire) qui exécutait les décisions de la londgea et les ordres de son président qui était tout puissant et les peines qu'ils infligeaient étaient exécutées sans appel.

Or, ces corporations dans les temps et surtout depuis le commencement de la Renaissance bulgare au XIXe siècle menaient la lutte pour les droits, la liberté et la culture de la nation. Ayant à leur disposition des fonds et des moyens matériels en abondance ils secouraient églises, écoles, monastères et se trouvaient toujours à la tête de chaque mouvement national.

Le 18-ème chapitre porte le titre Tzarigrad (Constantinople) comme centre culturel. Ce chapitre est très intéressant au point de vue de la grande activité manifestée dans la capitale de l'empire ottoman par les premiers apôtres de la Renaissance. C'est ici que commencèrent leurs exploits les grands champions de l'indépendance de l'église nationale bulgare — Ilarion Makariopolsky et Neophite Bozvely de Hilendar. C'est ici qu'apparurent les premiers représentants du peuple bulgare munis de procurations, afin d'agir devant la Sublime Porte pour la solution de la question ecclésiastique — tel était le terme qui exprimait tous les problèmes relatifs à la lutte pour l'église nationale. A cette lutte prirent part des commerçants, des esnafs (corporations), des publicistes et grand nombre de notables bulgares qui s'étaient installés dans la capitale de l'empire ottoman. L'auteur évoque les grandes figures de Gavriil Krstiovitch, Ilarion Macariopolski, Dr. Tchomakov, Petko Ratchov Slaveïkov, Ivan Naïdenov, Marko Balabanov, Théodore Bourmov, Todor Ikonomov, Christo Taptchilechta, etc. etc. qui menèrent la lutte par étapes et toujours avec énergie, persévérance et maîtrise. De cette manière ils réussirent avant tout à persuader la Sublime Porte, quoique contre sa volonté, qu'elle ne devait pas tarder à donner une solution à la question de l'église nationale. Appuyés par des pétitions et grand nombre de plaintes venues des éparchies bulgares, les apôtres bulgares de Tzarigrad réussirent. La couronne de la lutte fut le Firman du 29.II. 1870 qui institua l'Exarcat bulgare ou l'église nationale bulgare dans toutes les éparchies de la Bulgarie du Nord, du Sud et de l'Ouest. Le territoire de l'Exarcat gagna quelques éparchies qui n'étaient pas indiquées dans le Firman et pour lesquelles un plébiscite donna le résultat désiré par les bulgares.

Ce qui est à remarquer c'est que les apôtres bulgares de Tzarigrad et leurs partisans des éparchies ont réalisé l'unité du peuple bulgare et de cette manière ils croyaient assurée une Bulgarie autonome sous les sultans qui pouvaient compter mutatis mutandi sur un avenir plus ou moins tranquille même glorieux.

Les comités révolutionnaires bulgares et leurs partisans en Roumanie avaient une autre idéologie (v. chapitre 19). Ils faisaient tout pour préparer des mouvements d'insurrection dans toute la Bulgarie. Pourtant il y avait aussi parmi ces révolutionaires des partisans des conceptions des bulgares de Tzarigrad. Ces partisans préparèrent et envoyèrent au sultan un mémoire le priant d'accepter le titre de roi des bulgares et de se couronner comme tel. D'autre part Lubène Karavelov, après la mort de l'infatigable chef révolutionaire le diacre Vassil Levsky, également persuadé (1874) que les insurrections ne pouvaient profiter au relevement et à la liberté bulgares, commença l'édition d'une revue Znanié (Science), expliquant que c'est la culture qui doit être le programme de tous les Bulgares.

Les partisans des insurrections continuaient cependant leur activité. Survint l'insurrection de 1876. Les atrocités par lesquelles elle fut étouffée ayant provoqué l'indignation du peuple russe tout entier, l'empereur Alexandre II proclama la guerre de Libération, étant donné que la Sublime Porte ne voulait pas se soumettre aux décisions de la conférence européenne siégeant à Constantinople.

La guerre russe-turque achevée victorieusement prit fin à Sanstefano. Le traité signé alors satisfaisait le peuple bulgare. Le congrés de Berlin ruina les bases du traité de Sanstefano. Une Bulgarie entre le Danube et les Balkans fut formée. Au sud des Balkans fut formée la Roumélie Orientale. Cette décision de Berlin conduisit avec le temps à la Réunion de la Roumélie Orientale et de la Principauté (1885), à la guerre serbo-bulgare, à la guerre Balkanique, à la guerre entre les alliés balkaniques et enfin à la Grande Guerre qui de même que la guerre entre les alliés balkaniques fut désastreuse pour le peuple bulgare.

La Bulgarie, profondément atteinte au point de vue territorial, politique, économique et culturel, obérée de réparations, fut accablée par de lourdes charges à Bucarest (1913) et à Neuilly (1919). Mais l'esprit du peuple n'est pas écrasé. Il est pénétré d'un courage moral et d'espoir. Il va vers un relèvement culturel du pays que tous les observateurs constatent avec étonnement.

Actuellement le peuple bulgare espère obtenir un meilleur avenir par un travail pacifique, avec la collaboration des pays qui l'entourent et des grands états européens. Enfin le peuple bulgare base toutes ses espérances surtout sur son droit imprescriptible.

TABLE DES MATIÈRES:

P.
Remarque générale. 3
I. La situation du peuple bulgare après la conquête des ottomans 5
II. L'état du peuple bulgare empire 11
III. Premiers apôtres de la Renaissance bulgare 14
IV. Influence de la Révolution française et des guerres de Napoléon sur la Renaissance bulgare 17
V. Après la Révolution française et les guerres de Napoléon. 19
VI. Guerres autrichiennes, russes et autres contre la Turquie 21
VII. Guerres russo-turques à la fin du XVIII et la première moitié du XIX siècle 25
VIII. Le Hattichérif de Gulhané et le Hattihoumaün d'Abdul Medjid. 28
IX. Haïdoutes, révolutionnaires et compagnie de haïdoutes . 32
X. Les Voévodes et leur activité décrite par eux-mêmes . 37
XI. La famille bulgare. 40
XII. Notables—tchorbadgis et leur rôle dans la Renaissance. 42
XIII. Les premiers daskals (maîtres d'écoles) 45
XIV. Rôle des libraires et des éditeurs dans la Renaissance bulgare 56
XV. Les commerçants 66
XVI. Djeleps et beglıkcis 67
XVII. Les ésnafs (corporations). 75
XVIII. Constantinople—centre des apôtres de la Renaissance bulgare 77
XIX. Bucarest et Constantinople 88
Conclusions. 93
Résumé français. 97